

Ликвидација мораториума са пројектом закона о ликвидацији мораториума и таблицом продужених рокова, 1913.

Садржај

Предговор

Рат и народна привреда

Рат и мораториум

(Разлози за и против мораториума)

Историја мораториума у Србији

Мораториум у Србији 1912–1913

Ликвидација мораториума

§ 1. Потреба специјалног закона о ликвидацији мораториума

§ 2. Економске прилике и кредитни односи код појединих привредних грана

А. Земљорадници

Б. Занатлије

В. Детаљисте у унутрашњости

Г. Детаљисте у Београду

Д. Индустијалци

Ђ. Увозници

Е. Трговци земаљским производима

Ж. Кредитне установе

З. Несељачка сиротиња

§ 3. Аргументи против специјалног закона о ликвидацији мораториума

§ 4. Ликвидација мораториума у осталим балканским државама

§ 5. Гледиште владе, професионалних корпорација и јавног мишљења на питање о ликвидацији мораториума

Стање створено упадом Арнаута

Пројект закона о ликвидацији мораториума

Како се израчунавају рокови

347.427

Др. Велимир И. Бајкић.

~~5-822~~

ЛИКВИДАЦИЈА МОРАТОРИУМА

са пројектом закона о ликвидацији мораториума
и таблицом продужених рокова.

— СОЦИЈАЛНО-ПОЛИТИЧКА СТУДИЈА —

БЕОГРАД

Издавач: КЊИЖАРА ГЕЦЕ КОНА

1, Кнез Михаилова улица, 1

1913

Цена 1.50 дин.

1874

II-408

ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА, БЕОГРАД

1, КНЕЗ МИХАИЛОВА УЛИЦА, 1

Препоручује своје богато стовариште свију српских (и страних) књига, а између осталог следеће:

Алимпих, Д. Ђ., Полицијски Подсетник	1·50
— Полицијска Уредба	1·20
Аранђеловић, Др. Драг., Аустријски Грађански Законик	3·—
— Неколико речи о миразу, спреми и удомлењу	1·—
— Архив за правне и друштвене науке књ. I—XV по	6·—
Бајкић, В. И., Историја Српске Тргов. Политике	3·—
Balkanicus, Албански проблем и Србија и А.-Угарска	1·20
— Срби и Бугари у Балканском Рату	2·—
Барби, А., Срби под Једреном	1·20
— Српске Победе	3·—
Бауер, О., Балкански Рат и Немачка Свет. Политика	1·—
Валић, Љ., Повратак Српских Победника	3·—
Војновић, И. Кнез, Госпођа са сунцокретом	2·—
Вукићевић, М., Историја Срп. народа у слици и речи	5·—
Гавриловић, А., Историја Срп. и Хрват. књижев. књ. I—V	19·—
Гавриловић, Др. М., Милош Обреновић, књ. I—III (по 6)	18·—
— Милош Обреновић и Вук Стеф. Караџић	1·50
— Гласник Српског Географског Друштва св. I—II (по 6)	12·—
Даб. Ф., Исус Назарећанин	3·—
Дачић, Ж. О., С Брегалнице и Вардара	1·—
— Како моји живе	—60
Ђорђевић, Др. Влад., Арнаути и Велике Силе	2·—
Живановић, Др. Т., Основни Проблеми Кривичног Права	1·20
— Основи Кривичног Права општи део	6·—
— Основи Кривичног Права посебни део комплет	14·—
— О увреди и клевети	3·—
— Казнени Законик и Кривични суд. поступак	5·—
Јиречек, Др. К., Историја Срба св. I	3·50

у нови инвентар бр. 517
ра 1942 год.
Београд

Др. Велимир И. Бајкић.

ЛИКВИДАЦИЈА МОРАТОРИУМА

са пројектом закона о ликвидацији мораториума
и таблицом продужених рокова.

— СОЦИЈАЛНО-ПОЛИТИЧКА СТУДИЈА —

32603

БЕОГРАД

Издавач: КЊИЖАРА ГЕЦЕ КОНА

1, Кнез Михаилова улица, 1

1913

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“

Димитрија Гавриловића (пређе А. М. Станојевића)

Кнегиње Љубице улица бр. 6.

1913.

ПРЕДГОВОР

Предајући јавности ову студију, морамо да учинимо неколико напомена. Наслов „Ликвидација мораториума“, који смо употребили, није тачан; он би требао да гласи: „Економска ликвидација рата 1912—1913 год. на пољу кредитних односа“. Ликвидација мораториума има за задатак да разним мерама омогући повраћање народне привреде у нормално стање без великих потреса и губитака; а ненормално стање у привреди није дошло од мораториума, већ од дуготрајног и скупог рата. Није мораториум крив што људи нису одговарали својим обавезама, већ поремећај, који је нераздвојан од рата и који је у разним државама и разним ратовима само квантитативно различан. Мораториум, заснован законом од 1. октобра 1912, имао је исти задатак, који имају одредбе о ликвидацији мораториума, разлика лежи у томе, што је први имао у виду народну привреду у ратном и мобилном стању, а други треба да води рачуна о економској демобилизацији или боље рећи о економској мобилизацији после војничке демобилизације. Израз „ликвидација мораториума“ употребили смо због тога, што је он стекао већ право грађанства. У таквом случају узанс је јачи од логике.

Даље имамо да изјавимо, да до пре десет дана нисмо имали намеру да пишемо специјалну студију о томе питању. Мислили смо да о томе напишемо неколико чланака. Издавач је дошао на ту идеју, упозоривши нас на извесне моменте, који говоре у корист тога предузећа. Дело је ово израђено за десет дана. При оцени треба и ово имати у виду.

Питање о мораториуму у опште разрадићемо доцније с обзиром на извршену ликвидацију. Из ове смо студије изостављали постепено — у колико је више расла — многе ствари и читаве главе, а с обзиром на њен практичан циљ.

22. септембра 1913.
Београд.

Др. Велимир И. Бајкић

САДРЖАЈ

Предговор	— — — — —	III
Рат и народна привреда	— — — — —	1
Рат и мораториум	— — — — —	4
(Разлози за и против мораториума)		
Историја мораториума у Србији	— — — — —	13
Мораториум у Србији 1912—1913.	— — — — —	18
Ликвидација мораториума	— — — — —	22
§ 1. Потреба специјалног закона о ликвидацији мораториума	— — — — —	22
§ 2. Економске прилике и кредитни односи код појединих привредних грана	— — — — —	24
А. Земљорадници	— — — — —	24
Б. Занатлије	— — — — —	25
В. Детаљисте у унутрашњости	— — — — —	26
Г. Детаљисте у Београду	— — — — —	27
Д. Индустијалци	— — — — —	27
Ђ. Увозници	— — — — —	27
Е. Трговци земаљским производима	— — — — —	39
Ж. Кредитне установе	— — — — —	39
З. Несељачка сиротиња	— — — — —	41
§ 3. Аргументи против специјалног закона о ликвидацији мораториума	— — — — —	43
§ 4. Ликвидација мораториума у осталим балканским државама	— — — — —	48

§ 5. Гледиште владе, професионалних корпорација и јавног мишљења на питање о ликвидацији мораториума — — — — —	51
Стање створено упадом Арнаута — — — — —	63
Пројект закона о ликвидацији мораториума — — — — —	67
Како се израчунавају рокови — — — — —	72
Додатак: Таблице израчунатих рокова.	

ЛИКВИДАЦИЈА МОРАТОРИУМА

РАТ И НАРОДНА ПРИВРЕДА

У Америци, земљи највећих социјалних супротности, појавио се пре неколико година један нов филозофски правац, који се назива прагматизмом, коме је основица оптимизам, а који бисмо ми назвали неоепикурејством. Нордау га назива с правом моралном дегенерацијом. Наше је доба одиста не само време највеће социјалне беде, већ и доба ратова и ратних припрема. Данашње расположење у Европи учинило је теоријско питање о умесности рата потпуно беспредметним, пацифисте су изгубили парницу. Ако је допуштено, да употребимо један баналан израз: рат је данас у моди. Па ипак, нико не може порицати, да је рат највеће зло људских руку. Ма да се одушевљење за ствар, због које се ратује, може лако да појми, ипак би одушевљење за сам рат као такав била једна монструозност. Данас не може ни најкултурнији човек, па ма био милитарист од главе до пете, да се одушеви самим ратом. Ратни генерал-фелдмаршал Молтке вели у своме чувеном делу „Историја немачко-француског рата“: „Докле год народи буду живели сваки за се, биће спорова међу њима, који ће моћи само ратом да се реше; али је у интересу човечанства, да ратови буду што ређи, у колико су постали страшнијим.“¹ Уверење о неопходности ратова, не може нас ни у колико спречити, да ценимо пра-

¹ General-Feldmarschal Graf Helmuth v. Moltke „Geschichte des deutsch-französischen Krieges v. 1870—1871.

вилно значај рата за човечанство. Нема те елементарне непогоде, нема те природне опасности, која може данас да причини толико зла човечанству, колико рат. Рат сам по себи наноси велико зло човечанству, он у исто време отвара врата свима природним и елементарним непријатељима човечанства. И док једне природне појаве угрожавају само личност, а друге имаовину, дотле рат угрожава обе и то у много већој мери.

Нас на овом месту интересује питање, како и на који начин угрожава рат народну привреду. Без правилног погледа на то питање, не може се тачно решити питање о мораторијуму. Далеко смо од тога да то питање детаљно проучавамо на овом месту; ми ћемо дати само једну скицу најглавнијих момената народне привреде у рату.

Народно богатство у аграрним земљама почива у главном на производњи добара за употребу и потрошњу. Главни продукциони елементи су: природа, капитал и радна снага. Позивањем војних обвезника под заставу умањује се најбитнији продукциони елемент у аграрној производњи — радна снага. Ван сваке је сумње, да беспримеран елан српске сељанке, стараца и деце, није могао да накнади потпуно дефицит српске народне привреде у радној снази за време балканских ратова. То исто важи и за занате и индустрију. Дакле услед удаљења извесне радне снаге из процеса производње, морао се појавити неминовно дефицит у произведеним добрима.

Данашња народна привреда заснована је на подели рада и размени. Подела рада значи диференцирање између произвођача и потрошача. Потрошач је неопходан корелат произвођача и битан услов за повећање народног богатства. Поред процеса производње, потребан је и процес потрошње, односно уновчавање произведеног добра, које није намењено сопственој употреби произвођача, па да се може рећи да народна привреда тече нормалним током. За пољопривредне продукте рат пружа повољну конјунктуру, за време рата уновчавање пољо-

привредних продуката није горе но у нормално доба; али произвођачи добара, која не спадају у групу животних намирница, у рату имају да рачунају са знатно смањеном потрошњом. Потребе, које не спадају у најбитније, своде се за време рата на најмању меру и због тога се смањује потрошња добара. Тиме је знатно погоршан положај онога привредника, који и ако није војни обвезник, производи ту врсту добара, а то су извесне врсте занатлија и трговци увозници. То је правило утврђено и искуством из последњих балканских ратова. Обрт ћурчија, кројача, терзија, обућара (у колико нису производили за државу) галантериста и оних, који производе или продају добра те врсте за мушкиње, пао је за време рата са 50—80%. Узрок лежи на првом месту у томе, што је гро потрошача тих добара снабдела држава. Нешто је бољи био положај произвођача добара те врсте за женскиње, али је и њихов обрт пао за 20—50% из разлога, што се за време ратова те потребе не задовољавају у мирнодопском обиму. Београд је у томе правцу боље прошао но унутрашњост.

Народна привреда, заснована на подели рада и размени, допушта такође и територијално различан положај између произвођача и потрошача, — то је у данашњој модерној привреди правило. Њих вежу саобраћајна средства. Привредна историја нам показује, да су саобраћајна средства за време рата са 95% гора но у мирно доба. Ангажовање стоке за вучу и кола, а исто тако и железнице, за војничке циљеве svelo је за време овога рата превоз добара тако рећи на нулу. Трговци нису могли да искористе ни ону умањену потребу, која је постојала за време рата. Позната је ствар, да су за време овог балканског рата стоваришта извесне робе у новоослобођеним крајевима, па и у границама старе Србије, била потпуно испражњена, док су главни депои гросиста у Београду били још увек пуни. Понуда и тражња су постојале, али саобраћајна су средства отказала службу. Саобраћај је душа

оперативног и интендатурног одељења Врховне Команде. Колику улогу игра саобраћај у плановима Врховне Команде, у погледу снабдевања војске, најбољи је доказ факт, да смо ми извесна добра, за време рата, набављали са стране и ако их је било у земљи, само с обзиром на повољнији и бржи пренос тих добара (н. пр. сено).

Дакле, рат умањује производњу, још много јаче потрошњу, а потпуно скучава саобраћај. Ни то нису све штетне последице рата по народну привреду. У новчано организованој привреди имамо употребу новца као средства плаћања и кредита, као извора за набавку тих средстава. Новац и кредит су за време рата највеће кукавице, на њих рат утиче више психолошки но економски. Из привредне историје знамо, да су новац и кредит, при појави првих знакова рата, отказивали послушност, без обзира на то, да ли постоји мораториум или не. Ко у рату нема сâм новца, да изврши какву економску трансакцију, тај га тешко може добити кредитом. Нама је познат случај, да најугледнија кредитна банка у Београду није хтела да прими у залогу српске државне хартије од вредности. Мотив („мала количина“) био је на сваки начин само изговор. Из овога излази јасно, да рат за народну привреду значи поремећај, који по своме домашају далеко надмаша све оне, изазване елементарним непогодама или економским кризама. То се зло ничим не може уклонити, оно је нераздвојно везано за сам рат.

РАТ И МОРАТОРИУМ

(РАЗЛОЗИ ЗА И ПРОТИВ МОРАТОРИУМА)

Данашња културна и социјално-политичка држава дужна је, да, у границама могућности, а са највећим напором, учини све, чиме би могла да

уклони или ублажи штетне економске последице, које наступају услед ратног поремећаја. Питање о томе, шта све треба модерна држава да учини у томе правцу, не спада у обим ове студије; али су неоспорно веома многостручни и врло велики задатци државе за време и после рата; задатци, које диктира социјална политика. Примера ради наводимо само питање о помоћи инвалида и о помоћи породица осиромашених и погинулих.

Мораториум је такође једно од средстава, која диктира социјална политика. Мораториум није ни најпрече, ни најефикасније, а најмање универзално средство за уклањање и ублаживање штетних последица рата на економском пољу. Али је мораториум најлакше изводљив, не тражи никаквих жртава од стране државе и због тога се он од свију средстава најрадије употребљава. Мораториум има задатак, да, продужујући рокове плаћања, спречи и ублажи штетне економске и социјалне последице рата на пољу кредита. Видесмо, да је кредит највећа кукавица. Сувише би нас далеко одвело, кад бисмо детаљно излагали појаве у кредитним односима за време рата у осутству мораториума. Илустрације ради да напоменемо да је целокупно европско новчано тржиште за време балканског рата било у ненормалном стању и ако међ њима има таквих, која су у врло слабој економској и финансијској вези са балканским државама. Али не само да је понашање кредита за време рата слично понашању патолошке плашљивице, војног обвезника, већ и сам економски поремећај доводи кредит у ненормално стање.

Кредит се узима по правилу, да би се могла извршити каква економска трансакција. Код кредита у новцу, који и квантитативно игра важнију улогу у кредитним односима, произвођач се служи њиме да би могао да набави потребна добра за производњу извесног трећег добра. Ако га позову под заставу у тренутку кад је он позајмљен новац претворио у друга добра, али није довршио про-

цес производње, он на сваки начин није у стању да измири свој дуг, пошто је обвезан да врати у добрима, којих нема у руци. Уновчавање добара, која се налазе у самом процесу производње, донело би му само штету, а у највећем делу је и немогућно. Такав је исти положај произвођача, који није војни обвезник, али се у почетку рата затекне у самом процесу производње или најзад успе да произведе добро, али услед умањене потрошње нема купца, или га има по цени, при којој би морао да штети. И код робног је кредита правило, да се једна добра позајмљују, а другим се добрима мора да измири дуг; та су друга добра по правилу новац. У истом положају налази се и онај, који се послужио робним кредитом, ако робу није успео да прода.

Једино од повериочеве воље зависи хоће ли о року, без обзира на рат, да тражи од дужника испуњење обавеза и следствено да учини употребу закона о грађанском судском поступку и о стечајном поступању. Егzekутивна је наплата — у томе се слажу сви економисти и модерни правници, једно велико економско зло. Има скоро двадесет година, како се појавио у литератури покрет за реформу одредаба о егzekутивној наплати у циљу побољшања тога зла, са социјално-политичке тачке гледишта. Сви новији грађански поступци и закони о стечајном поступку носе обележје социјално-политичко. У осталом то је сазнање старо, има га чак у староме Риму. У средњем веку, а можда мало и под утицајем хришћанске науке о кредиту, ратовано је често и грубим средствима противу зла везаног за егzekутивну наплату дуга. И мораториум је последица тога сазнања. Прећи ћемо преко историје мораториума, нећемо на овом месту говорити о његовој употреби и злоупотреби у прошлости, нећемо се бавити ни разлозима, који су изношени против мораториума са гледишта интересаната, јер је лако погодити у напред гледиште једних и других: поверилац је вечито против мораториума, а дужник увек за. Крајем 18-ог и почетком 19-ог века осетио се

покрет против једне врсте мораториума, тако званог специалног мораториума, по коме се продужење рокова не даје целом народу или појединим важнијим групама, већ појединцима. А није оскудевало у захтевима, да се и генерални мораториум један пут за навек учини немогућним. Тај је покрет дошао из три разлога: прво због тога, што је установа мораториума злоупотребљавана од апсолутних владалаца, друго због тога, што су и раније, као и сада, привредно јакe класе имале велики утицај на законодавство и треће због учења либералне економске школе. Литература о економском значају мораториума готово не постоји. Данашња социјално-политичка школа није још казала своје мишљење о мораториуму, заснованом на проучавању факата из најновијег економског живота. Писцу ових редака пао је у део задатак, да покуша да попуни ту празнину у економској литератури. То ћемо учинити доцније, после свршене ликвидације мораториума у балканским државама, пошто су догађаји у развоју. Задатак ове студије нам не допушта да се упуштамо у детаљно излагање гледишта изнесених у литератури за и против мораториума. Морамо прећи преко врло интересантне литературе о финансијској мобилизацији, која је последњих година тако рећи преправила књижевно тржиште. Исто тако морамо оставити на страну питање о фактичком и законском мораториуму, о разним врстама законског мораториума, о мораториуму и позитивним законима (грађ. судском и стечајном поступку) и т. д.; за нас је — надајмо се — питање о умесности мораториума за извешан низ година беспредметно. На основу досадањег проучавања ми смо дошли до уверења, да је у данашњем привредном животу мораториум неизбежна мера у рату, у коме се ангажује максимум народне снаге.

Од шест држава ангажованих у балканским ратовима, пет је увело мораториум, јер је то налагала битна потреба народне привреде. Пример,

који нам пружа Румунија, веома је поучан баш с гледишта питања о умесности мораториума, због тога ћемо проговорити неколико речи о њему.

У почетку првог Балканског рата Румунија је изјавила, да ће остати неутрална, па ипак су гласови за увођење мораториума били тако интензивни, да се Румунска влада одиста колебала извесно време. Међутим не треба губити из вида, да је Румунија на Балкану веома мало заинтересована. Румунска трговина са балканским земљама не износи ни 15% њене целокупне спољне трговине, финансијски Румунија нема готово никаквих веза са Балканом. Чим се пак и Румунија ангажовала у ратне операције, увела је мораториум, који се истина разликује од мораториума у осталим балканским државама. Румунија је хтела да се законом о мораториуму санкционира фактичко стање ствари, с обзиром на прописе грађанског судског поступка и закона о стечају; али кад се проучи детаљније тај необични закон и прилике у Румунији за време његовог трајања, онда се констатује да је и у Румунији постојао потпун мораториум као и у осталим балканским државама. Румунски закон о мораториуму обухватио је само оне, који су по сили закона или добровољно или на који други начин били на војној дужности. Али су у исто време продужени рокови за сва менична дуговања испод 1000 динара, без обзира на то, да ли је дужник ангажован од војне власти или не. Најзад осуство потребног броја судија, оглашено је за форсе тајеге, а судска процедура тако је регулисана, да је у ствари сваки дужник уживао благодејање мораториума.

Факт, да је Турска већ две године у рату, не примењујући за све то време мораториум, не може да служи као доказ, да се данас рат у великом обиму може водити без мораториума. Истина, у европској је штампи тај факт коментарисан солидношћу турске народне привреде, а нарочито турских трговаца. Кад би се етичким моментима мо-

гли да објашњавају економски појави и кад би у економском животу могло бити чуда, онда би европски новинари имали право са таквим коментарима. Истина је, да су турски трговци на једној конференцији и то после тракијских пораза предложили влади да не уводи мораториум; истина је да су и велике банке у Цариграду такав исти савет дале порти. Али што је Турска могла тако да поступи, лежи у специфичним војничким и економским приликама њезиним, које се при пажљивом проучавању отоманског царства у опште и за време балканских ратова, могу лако да утврде. Ми ћемо навести шест главнијих карактеристичних појава у томе правцу.

1.) Турска народна привреда има много мање новчаног елемента у себи, него привреде осталих балканских држава; другим речима: турска народна привреда је ближа натуралној привреди, но што је то случај у осталим балканским државама. То нам најбоље илуструје следећа таблица:

Квота спољне трговине на једног становника

	Румунија	Србија	Бугарска	Грчка	Турска
Фран.	116	70	70	80	40

У том погледу најпоучнији је факт, да се у Турској најглавнији извор државног прихода (десетак) прибира у главном у натури, а позната је ствар, да је порез један од првих пионира новчане привреде и један од главних фактора комерцијализирања.

2.) Невероватна је ствар за онога, који не познаје турске привредне прилике, како је тамо слабо развијена употреба кредита. Кредит је готово непозната ствар широким масама турскога становништва. Тај се појав објашњава прво фактом веома слабе новчане привреде, а друго самим законима и правосуђем, који треба да гарантују повериоцу брзо и тачно утеривање његових тражбина, а који у Турској воде повериоца у очајање.

3.) Познато је, да су балканске државе у последњим ратовима мобилизовале 12—16% целокупног свог становништва, док Турска ни у првој ни у другој периоди рата није имала више од 1—2% целокупног становништва под заставом.

4.) Банке у Турској не раде уштеђевинама турске народне привреде, 90% њиховог обртног капитала унесено је са стране, и цео је приватни кредит готово организован од банака, које имају своје наслоне ван Турске. Према томе банке нису у својим пасивним пословима биле у толикој мери угрожене ратом, а по себи се разуме, да се банке у активним пословима за време рата, морају наоружати стрпљењем.

5.) На тај су начин банке могле да обећају влади, да ће штедети у највећем обиму трговце за време целог рата.

6.) Као што смо напред споменули, турско правосуђе није боље од осталих турских јавно-правних институција. Кад поверилац у Турској дође у положај, да интервенцијом државне власти утерује своја потраживања, може спокојно да дигне руке од целе тражбине. Због тога европски индустријалци ни у нормалним приликама не чине употребу од тог права, сем у случају, кад стекну уверење, да остала средства не могу довести ни до каквог резултата.¹

Није нас ни мало изненадило, кад смо у разним конзуларним извештајима из Цариграда прочитали, да су повериоци турских трговаца за време оба рата унели крајњу предусретљивост у своје односе према њима.

Ето то су најважнији моменти, на основу којих можемо закључити, да турски изузетак односно мораториума потврђује горе изложено правило о неопходности мораториума за време озбиљних ратова.

¹ Док је свака тражбина са стране морала да се справи по одредбама капитулације, било је наравно нешто боље.

Пре но што завршимо овај одељак да додирнемо једну замерку мораториуму, коју нам је саопштио у разговору наш трезвени финансијер Др. В. Маринковић. Један од наших најстаријих, сада већ упокојених банкара, причао му је, да су пре закона о мораториуму од 1876—78 год. кредитне прилике на српској новчаној пијаци биле много здравије, да је ликвидитет банкарске активе био несразмерно бољи и да је последица мораториума од 1876—78 год. била умањење ликвидитета у банкарским пословима и мажење трговаца у погледу испуњавања њихових обавеза. Нама се чини да је тај закључак погрешан, да је он заснован на погрешном начелу *post hoc ergo propter hoc*. Пре свега не треба губити из вида, да је за време мораториума 1876—78 год. кредит трговаца у Србији био минималан, — ако се не варамо онда је постојала свега једна банка — да мораториум није уведен с обзиром на ангажмане српских трговаца код банака, као доказ нам служи сам проглас српске владе публикован у „Српским Новинама“ од 12 маја 1876 год. Тамо се вели: „Јако умањена потрошња и тегоба, да се иста наплати, с једне стране, а с друге стране обавеза према *страним произвођачима*, чини да им је ликвидација постала пре или после неизбежна. Искуство нам је пак показало, да ликвидацијом наш трговац коначно пропада, а његови на страни кредити прекомерно су оштећавани и т. д.“ Дакле види се да је мораториум код трговаца имао у главном да их заштити од поверилаца на страни. Питање о узроцима погоршања ликвидитета банкарске активе у Србији нема везе са мораториумом, то је једна интересантна глава „српске“ банкарске политике, о којој је Др. Маринковић, као што нам је причао, много размишљао и о чему мисли да пише. Ми чак мислимо да је мораториум у неком погледу утицао васпитно у противном правцу, он је навикавао нашег трговца на послове за готово. Роба набављана за време мораториума или је плаћана у напред или на повуку.

Најзад ред је да поменемо, да институт мораториума, без обзира на његову главну функцију, има извесних добрих страна.

Не треба губити из вида, да су разлози због којих је први пут уведен специјалан мораториум у римском праву, а и доцније у средњем веку, још увек умесни и да би специјалан мораториум, да није у великој мери злоупотребљен, остао сачуван у законодавству све до данашњег дана. Има подузетника, који имају добар посао у рукама, али који само због тога, што су у великој мери ангажовали путем кредита туђа средства, а нарочито у виду краткорочних уговора, не могу да искористе у свом обиму добре стране свога предузећа и због тога вечито лаборирају. Има небројено примера, да су предузећа у рукама подузетника, који нису имали довољно капитала, једва животарила или најзад са свим пропала; да су преласком у руке људи, капиталом јачих, показала највеће успехе. То важи на првом месту за велика индустријска предузећа, а нарочито рударска. У Србији има рударских предузећа, која су 20 година животарила и руинирала низ подузетника, док нису прешла у руке људи, који су имали довољно капитала и тако постала најрентабилнија предузећа. Кад би ти људи имали могућности да набаве капитал дугорочним кредитом или кад би такав један подузетник могао да добије специјалан мораториум од годину дана — наравно ми овде остављамо на страну немогућност извођења тога с обзиром на опасност од злоупотребе мораториума од стране сопственика — онда би се тај исти подузетник могао да опорави и да стави предузеће на здраву основу. Општи мораториум у Србији 1912—13 год. помогао је неким подузетницима, који су услед вечитог натезања, вечитог петљања са меницама, краткорочним кредитима били у немогућности, да ставе своја предузећа на здраву основу. Повериоци таковог предузећа, ако се буду упустили у оцену стања његовога, биће задовољни дејством мораториума.

Друга корист од мораториума лежи у томе, што је он спречио да ажија на злато, која је достигла 10%, не оде још више. Да су наши трговци увозници морали да плаћају своје обавезе о роковима, другим речима да није било мораториума, наше је дубоко уверење, да би ажија на злато достигла 30—40%. Држава са својим средствима не би била у стању то да спречи и то је ван сваке сумње једна корист од мораториума.

ИСТОРИЈА МОРАТОРИУМА У СРБИЈИ

Пошто је предмет наше студије у главном питање ликвидације мораториума за време најновијих балканских ратова, то се не можемо упуштати у овом одељку у опширно проучавање историје мораториума у Србији. У осталом наше се проучавање на том пољу још није завршило, податци се необично тешко прикупљају и вероватно да ће проћи још дуже времена, док будемо могли дати одговор на најглавнија питања, која се односе на мораториуме, који су важили у Србији у деветнаестом веку.

За време бомбардовања Београда уведена су у живот два мораториума. Први је од 23. јуна 1862 год. и гласи: „Узимајући у призрење наступивше ванредне околности у Београду, којима су трговци београдски због преставше сваке трговине постављени у немогућност, да своје обвезаности спрам своји поверитеља на опредељено време испуне, и да би се они коначно упропастили, кад би се при овим околностима езекуција противу њих допустила, на предлог нашег министарског совјета, наредили смо и наређујемо

1. Рокови за исплату свију меница и обвезаница, по којима би трговци београдски, по својој

трговачкој радњи, имали што коме давати и који би наступили у времену између 3. јунија и последњег августа ове године, одлажу се до 1. септембра т. год., и по томе свако потраживање наплате судијским путем до тог времена у горе наведеним случајима спрам трговаца београдски, неће се уважити.“¹

Други је од 26. јуна и гласи:

„Како су због наступивши ванредни околности у Београду, а поводом тим у целој земљи апелирања и у опште изјављивања незадовољства и жалби на пресуде и решења судска у грађанским споровима сходно прописима односно параграфа поступка судског, немогућа постала, то да се не би они, који би имали у том времену жалбу или у опште незадовољство противу пресуда и решења нижи судова на већи суд изјавити без своје кривице овог благодјејанија закона лишили, на предлог Нашег министра правде, а по саслушању Нашег министарског савета определили смо и опредељујемо:

„Да се сва незадовољства и жалбе противу пресуда и решења нижи судова у грађанским споровима, која би се имала учинити у времену између 4. Јунија и 20. Јулија тек. године, имају сматрати да су благовремено поднета, ако се она поднесу до 21. Јулија ове године.“²

Други се мораториум распростире територијално на целу земљу, а правнички само на рокове за жалбе и незадовољства на одлуке нижих судова. Према томе допуштено је подизање тужбе, одређивање рочишта, употреба средстава обезбеђења и доношење одлука. Овај је мораториум скроз непотпун. Диктиран је само разлозима *force majeure*, не водећи рачуна о економским обзирима. Њиме су сачувани грађани од губитка најелементарнијих права, гарантованих грађанско-судским

¹ Зборник XV стр. 307.

² Зборник XV стр. 309.

поступком. Законодавац је био и сувише штедљив, и у толико је чудноватије да је мораториум проширен на све грађане без обзира на то, да ли су ангажовани у војној служби или не.

Први мораториум је правнички потпун, али обухвата само београдске трговце и то по трговачким пословима. Као што се из мотивације види, тај је мораториум диктован економским обзирима. Што су само београдски трговци обухваћени није узрок у факту да је Београд био војно поприште, већ што су они били субјекти развијених кредитних односа.

Од 1876 до 1./I. 1879 имали смо два мораториума, али кад се има у виду, да је за извесне крајеве важио за све то време *без прекида*, а за извесне са прекидом од 35 дана, онда се може рећи да је у Србији важио мораториум од 1876—1879 год. 600 дана.

Текст закона од 11. маја 1876, који је непромењен продужаван до 9. августа 1876 и 21. фебруара 1877, гласи:

„Са обзиром на садање прилике, у којима престаје свака радња, и плаћање у ствари немогућим постаје, а на основу законодавне одлуке од 13. октобра 1875.

Наредили смо и наређујемо:

Члан 1. Рокови плаћања продужују се, извршења пресуда и решења у грађанским споровима и све забране заустављају се за три месеца.“

Поред мотивације у самом тексту, по којој се мораториум уводи због тога, „што престаје свака радња, и плаћање постаје у ствари немогућим“, налазимо у „Српским Новинама“ од 1876, опширно образложено увођење мораториума. Та мотивација гласи:

„Изванредни догађаји у суседним провинцијама, који су свагда убитачно деловали на наш трговачки обрт, сада су нам, због своје дуготрајности са свим парализовали јавну радњу. Ако наши разреди земљоделски и занатлиски трпе велике нез-

годе, *разреду трговачком прећи и материјална и морална пропаст*. Јако умањена потрошња и те-гоба да се иста н-плати, с једне стране, а с друге обвезе према *страним произвођачима чине*, да им је ликвидација постала пре или после неизбежна. Искуство нам је пак доказало, да ликвидацијом наш трговац коначно пропада, а његови на *страни кредити* прекомерно су оштећавани, јер купаца непокретних добара у оваком времену никако нема, а распродаја еспапа путем езекуције може се само извести тако ниском ценом, да у истој мери страдају и наши и страни интереси. Влада желећи, да и једне и друге заштити, како се то у садашњим околностима најбоље може, нашла је за сходно да поменутој првој мери притече.“

Мотиви, којима је образложен мораториум, чисто су економске природе и то искључиво с обзиром на угрожен интерес *трговаца*. Не осуство војних обвезника, не незгоде разреда земљоделског и занатлијског, већ опасност материјалне и моралне пропасти трговачког реда (нарочито с обзиром на *дуг на страни*), нагонила је владу да прибегне тој мери. Значи да је кредит земљорадника и занатлија био безначајан, да је задужење трговца у Србији било споредније од задужења на страни. Сам пак закон о мораториуму није саобразан овој мотивацији. Он је много шири, обухватао је све разреде грађанства без обзира на њихов однос према војној служби. Мораториум је све до 23. јуна 1877 био потпун. И обуставе на чиновничким платама, пензији и т. д. биле су њиме обухваћене, што је у осталом било неизбежно с обзиром на смањење чиновничких плата.

Законом од 23 јуна 1877, који је имао за задатак да утврди начин ликвидације мораториума, продужено је важење дотадањем мораториуму за оне крајеве, који су највише страдали од рата, за 488, а за остале крајеве за 123 дана. Код друге групе — мање оштећене ратом — издвојене су меничне обавезе од осталих обавеза и рокови су про-

дужени од 24. јуна за онолико дана, колико дана има од дана ступања закона о ликвидацији мораториума у живот, па до њихове скаденције, али ни у ком случају не мање од 61 дана. Другим речима код меница је за један мањи део продужење рокова после закона о мораториуму било за 61 дан мање но код осталих обавеза; али су за то код већег дела продужени рокови и преко 123 дана — и то од 62—398 дана. Дакле за обавезе, које скадирају на један дан пред закон о ликвидацији мораториума, продужује се рок за *397 дана*.

Закон о ликвидацији мораториума од 23. јуна 1877 садржи важну одредбу у чл. 2., по којој никакво продужење не важи за кирије, аренде, издржавање, зараде слугу и радника, потрице и штете учињене кривицом.

1. децембра 1877 продужен је закон о ликвидацији мораториума док траје рат и за крајеве у којима је рок истекао 26. октобра исте године, али само за мобилизоване војнике и лица на војној дужности изван места сталног пребивања, проширујући га и на обавезе, које су чл. 2-им биле изузете (кирије, аренде, издржавања и т. д.). Тај је закон продужен још један пут 15. јула 1878 до 1./I. 1879.

Мораториум заснован овим законом био је дакле територијално и персонално диференциран. Персонална диференција потиче отуда, што су искључени из благодејања (до 1./I. 1879) сви они, који нису војници или на војној дужности ван места становања. Њима је истицао дефинитиван рок 26. октобра 1878.; територијална пак разлика мораториума састоји се у томе, што је свима дужницима, који не живе стално у оним крајевима, који су 1876 нарочито страдали од рата, дефинитиван рок 26. октобар 1878. Тако излази из текста закона, међутим одиста је бесмислица, да за војнике из крајева нарочито оштећених 1876 важи дужи рок но за оне из осталих крајева, пошто су за овај мораториум били меродавни обзири на рат 1877—1878. До сада нисмо могли да утврдимо, да ли је судска пракса

водила рачуна о овом територијално-различном поступању.

Из текста ових закона даље излази, да је за менице, у крајевима мање оштећеним ратом 1876, рок почео да истиче већ 24. августа 1878 — ако дужници нису били војници.

Завршујући овај историјски преглед, не можемо да пропустимо, да не дотакнемо члан 3. закона од 1./XII. 1877, по коме се сиромашни војници, лица на војној дужности и њихове породице не могу истерати са закупног добра и ако је протекао рок кирији. Овај се члан може разумети само тако, ако је тада постојао правни обичај, да је сопственик добра могао дужног закупца да истера из стана без интервенције власти.

МОРАТОРИУМ У СРБИЈИ 1912—1913.

Ако се не варамо, прва је „Правда“ тражила — у првој трећини септембра пр. год. — да се уведе мораториум с обзиром на мучне прилике трговаца. Можда нису гласови о предстојећем рату — на рат се у ширим круговима није мислило ни 17. септембра — били толико узрок тадањој кризи, колико позната забрана извоза људске и сточне хране. „Самоуправа“ је 11. септембра покушала да охрабри трговце, признајући њихов тежак положај и уверавајући их, да је цела криза дошла више из психолошких, но из економских узрока. „То је мера тешка и опасна, која се употребљава непосредно у очи рата или за време самога рата“, вели се у почетку тога чланка, који носи наслов „Озбиљне бригае“.

Тако је и било. Указ о мобилизацији потписан је 17. септембра, рат је објављен 6. октобра, закон о мораториуму је потписан 1., а публикован 2. октобра пр. године.

Тај се закон у главном поклапа с оним од 11. маја 1876. Он уводи апсолутан мораториум с изузетком кирије — ако купац није употребљен на војну службу. Легислаторно — технички, он је бољи од свога претходника, јаснији је, боље стилизован, и обухвата изрично премије за осигурање свију врста — које би иначе по тумачењу текста законског могле да остану ван домашаја његовог. Ратне премије су пак изузете — што је очигледно било погрешно, јер је мобилизација код нас била извршена са таквом строгошћу, а поштанска служба у почетку је тако рђаво функционирала, да је и ономе, који је имао средстава, било готово немогућно да је уплати. Колика је штета од тога видеће се тек доцније.¹

Правилник за извршење, израђен на основу чл. 2., одлично је допунио и објаснио сам закон. Став трећи чл. 8 тога правилника, по коме се извршења по осудним решењима отпочета пре 16. (зашто не 17) септембра 1912 неће одлагати за време важења мораториума, противан је закону. У колико је нама познато, то је гледиште заступано за време рата у неким дневним листовима, а одлично је образложено у једном чланку А. Бодиа² у Архиву за правне и друштвене науке. Са гледишта целисходности и економских разлога, та се одредба не може да осуди. Она није оштетила никакав фактички — већ само правни — интерес, она је била у корист самих чиновника, она је мала коректура највеће омашке закона о мораториуму од 1. октобра 1912.

По нашем мишљењу погрешно је што су тим законом обухваћене и обавезе чиновника. Положај чиновника у Србији није ни у колико промењен за време балканског рата. Док су у Бугарској плате

¹ У Бугарској је Народна Банка платила ратне премије за војне обвезнике.

² Архив за правне и друштвене науке. Књ. XV. св. 5. и 6. стр. 460 ff.

чиновничке смањене за време рата просечно за 60—70%, дотле су чиновници у Србији примали пуну плату. Чиновници, који нису били на војној служби, и ако нису имали за време рата већи приход, имали су оно, што им по закону припада у мирно доба. Чиновници који су били у војној служби и то они, који нису били ни резервни официри, нити у реду „угледнијих грађана“, који по једном монструозном тумачењу Главне Интендатуре Врховне Команде (о чему ћемо говорити на другом месту), имају право на новчану храну, имали су у рату више издатака но у мирно доба. Али то важи за све војне обвезнике без разлике. И кад би сва економска несрећа од рата лежала само у томе, што буџети приватно-привредних газдинстава показују вишак у расходима, рат не би био тако страшан. Оно што је код рата најгоре, то је што већина приватних газдинстава показују у буџету прихода један огроман мањак. Сва брига појединаца и државе у економском погледу, за време и после рата, уперена је на ту страну. Замислите трговца, чија је радња престала, као што се каже у мотивима закона о мораториуму 1862 год.; замислите лекара и адвоката, који своје изворе прихода имају искључиво у личном раду! Ето у том су погледу чиновници били и за време рата у мирнодопском положају. Стара је социолошка истина, да је за време рата најбоље бити чиновник државни или војни лиферант. Чиновник који води рачуна о својим имовним приликама, није се користио мораториумом. Шта ће да ради после рата онај лакотислени чиновник, који се користио законом о мораториуму и није плаћао закупну цену за стан, није регулисавао своје дугове? Ако нема изгледа на какве ванредне приходе после рата — а по нашим законима ти су приходи изузетак — они ће бити можда једини, који ће проклињати благодете мораториума. То исто важи за забране. Само се онај може радовати скидању обуставе, који не мисли да ће икад доћи до своје пуне плате. Кад

се одредба чл. 8. правилника цени с ове тачке гледишта, онда она није тако страшна повреда интереса, као што је повреда закона.

По нашем мишљењу учињена је још једна грешка тиме, што је мораториум обухватио и обавезе потичуће из правних послова закључених после 17. септембра 1912 год. Да је наш економски живот за време овога рата био спутан онако, како је то обичај у ратно доба, онда би се кривица свалила на закон о мораториуму. Он онемогућава онима, који имају добар посао у рукама, али немају новца, да путем кредита дођу до њега. Мораториум претпоставља, да је свет улазио у обавезе с обзиром на нормалне прилике и да их је рат изненадио. Код послова закључених за време мораториума нема изненађења. Кад кредитор зна, да може своје потраживање, ако дужник не испуни своје обећање, да наплати интервенцијом власти, решиће се да кредитира и за време рата — наравно са добром зарадом, јер само она може да ослободи преплашени мобилни капитал. У осталом код нас су за време рата у трговини вршене транзакције у великом обиму — а нарочито на берзи — и закључања иза мораториума за послове закључене за време рата изгледа да није било. Исто су тако Народна Банка и друге кредитне установе давале кредите и за време рата. Бугарска је изузела из мораториума послове закључене за време мораториума.

Најзад, требало је издвојити из јавно-правних дажбина улоге за фонд удовица и сирочади оних, који нису чиновници а плаћају их.

ЛИКВИДАЦИЈА МОРАТОРИУМА

§ 1. Потреба специјалног закона о ликвидације мораториума.

Казали смо напред, да је мораториум мера, која не тражи од државе никаквих жртава, која се без икакве тешкоће може да уведе. Али у поменутом чланку „Самоуправе“ с правом се вели: „Кад настане време да се дигне та мера, онда настају тегобе, које скупо стају.“

Ликвидација мораториума веома је тежак задатак, тражи велику политичку вештину и одлично познавање привредних односа у земљи и најзад жртва од народне и државне привреде. То у осталом није тајна ни за шире кругове нашег становништва и у јавности су се често појављивали чланци, који истичу сву тежину задатка.

Мораториум је имао за задатак да сачува грађане од егzekутивне наплате дугова, пошто се претпоставља, да за време рата нису могли да производе, и да произведено добро уновче. Наравно да није сваки грађанин у истом положају. Овде баш важи она класична српска пословица: „неком рат, неком брат“. Значи, да би идеалан мораториум био онај, који би благодејање продужења рокова код сваке појединачне народне привреде подесио према њезином стању за време рата. Другим речима најидеалнији би био мораториум онај, који би био састављен из низа специјалних мораториума. То је неизводљиво.

То исто важи и за ликвидацију мораториума и то у много већој мери. Јер док генерални мораториум није правичан у толико, што пружа благодејање и онима, којима није потребан, дотле ликвидација мораториума може да буде фатална по поједине, ако их преда у руке повериоцима пре него што су стигли да унесу потребан ликвидитет у

своју привреду. Не можемо да се сложимо са г. Д-р Маринковићем, да „лечење болесног стања у нашој народној привреди не може имати за циљ продужење мораториума, већ да треба трговина што пре да се стави на здраве ноге“.¹ Болесно стање не долази од мораториума, већ од рата. Мораториум је средство, којим се отклањају и ублажују најштетније последице тога болесног стања и догод то стање траје, дотле је мораториум неизбежан. Ако би се мораториум укинуо пре, но што народна привреда оздрави, онда би боље било да није ни увођен. Истина мораториум је један — да употребимо један баналан израз — коњски лек, али је лек. Другим речима, ако наши трговци, који немају готовине и раде у великом обиму кредитом, нису ушли у нормалан ток послова, ако трговина није почела да иде нормалним током, онда се она још није поставила на здраве ноге. Шта би повериоцима користило стање без мораториума, ако трговци нису у стању да одговарају својим обавезама?

У осталом кад је реч о трговини, онда се морамо вратити на једну ствар, коју смо раније поменули. За све време трајања мораториума било је у трговини нашој великих трансакција заснованих баш на кредиту. Ломбардни кредит у ефектима цвetaо је у Србији за време рата у обиму, какав је у привредној историји ратова непознат. Исто тако — а то ће потврдити и сам г. Д-р Маринковић — баш после оне седнице трговачке коморе, на којој је пало то мишљење, трговина је почела да обавља послове — у пркос мораториуму — каквих од 17. септембра није било. Трговина је сама била почела ликвидацију мораториума због тога, што је народна привреда почела да се окрепљује. И да нису дошли догађаји, о чијем ће значају бити доцније речи, можда би баш трговина дошла до 28. октобра т. г. у стање, да се мораториум не би ни осећао.

¹ В. „Политика“ бр. 3469, дебата у трговачкој комори о питању ликвидације мораториума.

При ликвидацији мораториума не може се водити рачун о интересима појединих привредника, али се при томе могу појединачна газдинства поделити у неколико група према томе, какви су им интереси везани за ликвидацију мораториума. Наравно да се не можемо упуштати у опширно проучавање привредног стања појединих редова, за то нам недостају податци, а у осталом главна су померања и поремећаји већ добро познати. Ми смо их скицирали у почетку овог рада. Најзад за правилно решење питања о ликвидацији мораториума главно је, у којој су мери поједине гране привредног рада уплетене у *кредитне односе, какве су природе ти кредитни односи* и каква потреба за ликвидацију мораториума.

§ 2. Економске прилике и кредитни односи код појединих привредних грана.

Да почнемо са земљорадницима. Земљорадник је поднео највеће жртве у овом рату. Његова је привреда знатно поремећена и оштећена. Али његова је привреда можда са 50% натурална. Земљорадничка употреба кредита у Србији још је слабо развијена. Ако се земљорадник жели да помогне из општих средстава, онда се најмање има да мисли на продужење мораториума. Од тога има он слабу вајду. У земљорадничке обавезе у новцу спада на првом месту порез и јавне дажбине, даље дуг код трговаца за разна добра за употребу и потрошњу, затим дуг код зеленаша, код банака и код Управе Фондова. Последње две врсте дуговања немају тако великог значаја. За све те врсте дугова земљорадника, није толико опасно укидање мораториума јер је сем пореза и Управе Фондова, сељачки дуг по природи својој и по природи кредитног инструмента дугорочан. Сељак може бити брискиран само од порезника и Управе Фондова, јер за те обавезе постоје специјално строги прописи о егзекутивној

наплати. Прву врсту дугова и не обухвата мораториум. Дуг код трговца без рока је према сељаку. Сељак плаћа тефтерску вересију кад може, кад не може, не вреде сви закони о принудној наплати. Трговац то зна и према томе се и управља. Сељачки дугови код банака — ако нису засновани на каквом специјалном правном акту, као што је поравнање или пренос тапије, као што се практикује у смедеревском и београдском округу, већ на меници, такође су дугорочни. Најзад сељака штити од коначне пропасти још и § 491 гр. судског поступка, заштита, која за друге привредне редове или никако не постоји, или у врло малом обиму.

На друго место долазе *занатлије*. Њих има две врсте: са обртним капиталом или без капитала. Ови без капитала, који у главном живе од ручног рада, долазе по кредитним односима у ред радника, о којима ћемо доцније говорити. Што се тиче занатлија са капиталом, њихов је положај — нарочито оних, који су били употребљени од стране војне управе — управо бедан. Такав занатлија морао је начети свој капитал ради издржавања своје породице и покрића својих личних трошкова, који су неизбежни — и ако га држава храни. Код њих није погоршан само ликвидитет, већ и целокупно имовно стање. Такав занатлија види у истеку мораториума и дан своје материјалне пропасти.

Није много бољи положај ни осталих занатлија, који нису били ангажовани од војне власти. Занати по рентабилности — изузев мали број — спадају у најгоре послове. Занатлија се данас не може да обогати. Просечни занатлија ради да подмири трошкове и исхрани породицу. Трошкови су код занатлија — нарочито у Београду — врло велики; а зараде у унутрашњости врло мале. Кирије за дућане играју код занатлија велику улогу. Занатлија, који није могао да заради за кирију, и ако је зарађивао толико, да се исхрани, гледа са страхом у будућност. Кирија је авет за њега. Ми потпуно разумемо онај меморандум занатске коморе,

о томе питању, он је потекао из дубине душе занатлија, који се и иначе последњих година боре са тисућу тешкоћа, које леже у природи економског развића. Има занатлија, који су узели новац на зајам, да набаве какав алат. Тај им алат није могао ништа донети за време рата. Интерес на узајмљени новац је штета, дуг пак треба тек да се заради.

Најзад међ београдским занатлијама има и таквих, који раде на чисто капиталистичкој основи, који узимају робу путем кредита — на меницу или по рачуну — и који имају код трговачког суда протоколисану фирму. Те занатлије — нарочито кројачи и обућари — дају израђевине на вересију. Занатска вересија! То је брига и западно — европске економске политике. Сем Француске, где је и код ситне вересије уведена меница као кредитни инструмент, у целој средњој Европи занатлија пати највише од тога, што су му потраживања тако рећи без заштите. Узмимо за пример кројача, који повлачи робу са стране или од београдских гросиста а даје одело на кредит. Дужници су већином чиновници државни и приватни. За чиновнике важи мораториум. Они почињу да плаћају истог дана кад и њихови повериоци. Наравно да чиновник после мораториума неће донети више но једну рату — обично месечну — док њиховим повериоцима скадирају тога дана обавезе великих износа. На тај начин може доћи у питање материјална екзистенција извесних занатлија, (и ако њихово имовно стање није погоршано) због велике разлике у ликвидитету пасиве и активе.

На треће место долазе трговци и већи индустријалци, предузећа, која су по правилу у целом свету заснована на кредиту. (Наравно увек се узимају они, који су били војни лифранти). Прво да почнемо са *трговцима из унутрашњости*. То су детаљисте. Они продају робу сељаку на вересију. Посао на коме се добро зарађује, али који може у данима економског поремећаја да загорча

живот. Видели смо већ, каква је сељачка вересија. Сељак плаћа кад дође у варош да прода своје производе. Тек кад се ликвидира жетва, а она се ове године састоји у кукурузу, почиње трговац да инкасира. У осталом сељак не само да плаћа вересију, кад дође на пијацу, већ онда и пазари у већем обиму; тако да и они трговци — нарочито у Стигу и Мачви — који раде за готово, не могу скоро да мобилизују новац. И ако је услед добре финансијске мобилизације пре рата, било код нас много више новца у оптицају, но у осталим балканским државама, ипак је то далеко од нормалног. Ми смо дубоко уверени да су економски услови код нас такви, да се с правом може очекивати велики полет, пошто се среде прилике, али тај полет још није наступио. Још је нездраво стање.

Затим долазе *детаљисте у Београду*. Њихов је положај различан, али релативно много повољнији од оних у унутрашњости. Трговци са животним намирницама прошли су врло добро; остали наравно горе, али њима је довољан и мораториум од месец дана.

Што се тиче *индустрије*, она је највећим делом радила за време рата, јер ми имамо у главном индустрију, која израђује артикле за дневну потребу становништва и војне управе. Оне пак гране индустрије, које нису радиле за време рата, налазе се у тешком положају. Њима је потребан мораториум од годину дана, па да виде, могу ли се у опште подићи. Индустрија је врло осетљива према економским поремећајима.

Долазе на ред *увозници на велико*, до скоро наш највиши привредни сталеж, који је последњих година прекриљен нешто од нагло развијеног банкарства, али који се једним делом ородио с њим. Наша увозна трговина почива несразмерно много на кредиту. Та несразмерност у употреби кредита долази из два узрока: из дугогодишње праксе наших банака, заједно с Народном Банком, која је најрадије есконтвала и примала у депо портфељ-

ске менице увозника на велико, и услед велике конкуренције стране индустрије на нашем тржишту. Наша је увозна трговина после анексије прилично санирана, побољшани су узанси, очишћена је пијаца од са свим нездравих предузећа. Полет увозне трговине, после анексије био је силан и интензиван у дубину и у ширину. То је у осталом најбољи посао у Србији. Има рентабилнијих послова од увозне трговине на велико, али и алеаторнијих, ризичнијих. Увозна трговина је солидна и — веома рентабилна. Она је пионер капитализма у Србији, из ње је изникло српско банкарство; она је, негујући подмладак, који се врло брзо стављао на сопствене ноге, у исто време гомилајући богатство у старијих радња, почела да ствара нешто налик на патриције.

Увозници на велико најјачи су наши порески обвезници.

Раније смо већ изложили какав је утицај рата на положај увозника. Осуство саобраћајних средстава онемогућило је и оно мало посла за време рата. Они, који су остали код куће, могли су да праве послове с државом чак и кад нису имали новаца. Редован посао пак стагнирао је разно у разним браншама.

Положај разних увозничких бранша за време рата, био је од прилике овакав:

Колонијалисте су имале доста посла. Дефицит у потрошњи због одласка војних обвезника на бојиште, накнађен је у неколико лиферицијом држави. У осталом ова се грана увозне трговине служи врло мало кредитом у земљи. Кредит на страни је краткорочан. Према разним конзуларним извештајима из Београда, колонијалисте су и за време рата плаћале своја дуговања. Плаћали би и више, да није било ажије. Курентни артикли — шећер, кафа, пиринац, зејтин — имали су сразмерно добру прођу. Колонијалисте слабо дају дугорочан кредит, они су увек релативно доста мобилни.

Мануфактуристе. Код њих је посао готово потпуно стагнирао. Курентни артикли, у колико би имали прођу, нису могли ни да се набаве ни да се продаду услед оскудице саобраћајних средстава — изузев саобраћај поштанским пакетима. Остала роба лежи на стоваришту и данас. Код ове је гране кредит у унутрашњости најјаче развијен и дужници делом имовински врло слаби. У нормалним приликама посао се ликвидира добро, али у кризама и у рату плаћања те врсте дугова престају потпуно. Ова се грана служи кредитом у највећем обиму и то како робним на страни, тако и новчаним у Србији. Има их који имају велики обртни капитал — старије куће — али већина у тешким данима нема мобилног капитала.

Гвожђари. И овде је застој у нормалном послу био готово потпун. У курентним артиклима прављено је нешто обрта — (гвожђе, неке врсте јексера, плех) — за потребе јавних грађевина и државе. Ова се грана трговине служи такође кредитом у земљи и на страни. Клијентела гвожђарских трговаца у унутрашњости много је солвентнија, но мануфактуриста, али и много немарљивија. Док су колонијалисте успеле да уведу продају у детаљу за готово или на месец дана, док су с друге стране мануфактуристе успеле да заједничком акцијом побољшају узансе и унесу доста строгости према „паланчанима“, дотле су гвожђари оставили непромењено стање ствари од пре анексије. Ми смо у једном чланку 1909¹ детаљно описали тиранију имућних паланчана над београдским просистима; изнели смо како сматрају за увреду, кад им се о року тражи испуњење обавеза, па чак и замена меница, којима је рок истекао. То се не може да измени од једном, у тренутку кад престаје мораториум, те ће и гвожђари имати да рачунају са рђавим ликвидитетом, и ако су им муштерије добро ситуиране.

¹ Der österreichische Volkswirt 1909. Heft 6.

Трговци са хартијом и робом те врсте такође су имали велики застој у послу. Једино је хартија за штампу имала добру прођу — може се рећи већу но у мирно доба. Било је такође тражње за хартију за писање, али је прављено посла онолико, колико се могло да послужи поштанским пакетима. Њихова бранша ради у великом обиму са кредитом у унутрашњости, и дужници, по свом ликвидитету, нису ни мало бољи од дужника мануфактурне бранше.

У трговини са стакларијом било је застоја. Тако исто и у трговини са нирнбершком робом. Те су две бранше у истом положају и раде у великом обиму кредитом у унутрашњости и са њиховим дужницима по ликвидитету стоји као и са мануфактурним дужницима.

Кожарска трговина је имала за време рата сразмерно доста посла. Кожари су, како изгледа, имали велики посао са државом, те су у трговини са сировом кожом накнадили у неколико мањак у обрту са увезеном кожом. И увезене су коже биле релативно доста тражене; у опште кожа спада у артикле, који се, после животних намирница, највише троше за време рата. Кожари такође дају велики кредит у унутрашњости, њихови дужници плаћају најтеже.

Много је гори положај гросиста, код којих су сопственици — било да је појединачна фирма или ортачка — били на бојишту или на војној дужности. Онде, где је сопственик, или бар један ортак остао у радњи, могло се и са оно мало послова да истера бар трошак. Везе са муштеријама у унутрашњости у нашој увозној трговини чисто су личног карактера. Прокура још није уведена, бар не у ономе смислу, у коме је она код банкарства. Паланчанин неће да пазари, ако га не послужи сопственик радње. — У детаљној трговини је другојачије, ту се не тражи сопственик радње и сваки помоћник може да сврши посао исто тако као и сопственик. Код трговине ангро, ако нема сопственика, нема ни по-

сла; чак и најбољи муштерија, ако је за време рата долазио у Београд, пазарио је код конкурента, ако сопственик радње није био ту.

Код радња, где су сопственици били на бојном пољу, стагнација је била потпуна и готово су — као што смо напред рекли — боље учинили они, који су се одрекли оно мало пазара у детаљу и затворили радње.

Увозничке радње су радње великог обима и стога је код њих потребно доста времена за ликвидирање и прикупљање. Оне радње, чији су сопственици били за време рата на војној дужности, на сваки начин да нису могле крајем 1912 да праве инвентар; то нису у осталом радили ни они, који су били код куће. Инвентар се не може да прави, док се не изврши тачан преглед стања активе, а то је било немогућно, пошто је највећи број дужника био ван куће. Затим треба прокњижити све кроз законом и обичајем установљене књиге, треба израчунати интерес у активи и пасиви и тек после извршеног инвентарисања израдити завршне рачуне. Према томе свакој је радњи потребно најмање месец дана, да изврши инвентар и преглед свију муштерија и њиховог стања после рата. Међу њима ће бити погинулих, биће их и оронулих, а биће их таквих, нарочито у оним браншама, где трговци нису јаки капиталом, који ће покушати да један део своје штете свале на свог повериоца у Београду. Кад се узме у обзир да је војска демобилизирана у току августа месеца и да је сопственицима потребно најмање месец дана прибирања и прикупљања, онда излази да је за посао остао свега месец октобар до истека мораториума. Наравно ми претпостављамо овде случај, да сопственици радња нису мобилизирани понова у септембру. За њих није ни било демобилизације.

И ако наши велики трговци не могу ове године закључити биланце са зарадом, ипак су искључени велики губици. И ако се код многих за време рата нису могли да истерају ни трошкови, ти трош-

кови су знатно смањени. С друге стране пак зна се, да полет народне привреде, а такав се очекује после свршених ратова у Србији, има необично повољно дејство на рачуне губитка и добитка београдских трговаца. Њихова је зарада према узансима — деценијама старим — сигурна, све зависи од обрта, а, као што рекосмо, у изгледу је обрт много већи, но у најповољнијим годинама. Штете би могле доћи од ова два узрока:

1) Код робног кредита готово у целом свету постоји узанс, да се до рока обавезе не наплаћује никакав интерес. Код нас се то претворило у правни узанс, да паланчанин не плаћа интерес ни онда, кад своје обавезе не регулише на време. У нормалним приликама то није никакав каламитет. Београдски трговци налазе још увек доброг рачуна. Ту важи оно старо српско трговачко правило: ако нећеш печено, јешћеш га кувано. Али за време рата, кад сваки посао стане и кад паланчанин не дође више од године дана у Београд да пазари, трговачки речено, кад нема оних обрта на којима трговац нађе еквивалент за ненаплаћен интерес, онда се тај ненаплаћени интерес појављује као штета, пошто гросисте морају да плате интерес својим повериоцима. Колико смо извештени, паланчани и сада стоје на гледишту да за све време рата не плате никакав интерес ни за дугове којима је одавно истекао рок. Уверени смо да поједини увозници неће бити у стању, да заштите свој интерес. Ту је једини спас колективна акција и ми сматрамо, да ће трговци да погреше, ако не покушају да удружени обезбеде плаћање интереса од стране својих дужника. Личне везе између београдских гросиста и њихових муштерија у унутрашњости такве су, да је примљена обавеза према удружењу једини аргумент, који се не може оборити.

2) За извесне трговце увознике произићи ће штета отуда што је српска држава — у колико је нама познато — наплатила лежарину на ону робу, коју трговци због мобилизације нису могли

да подигну. Колико се сећамо и Трговачка Комора је још пре неколико месеца учинила представку у томе смислу и ми мислимо да је неправда да се од трговаца наплаћује лежарина, а нарочито од њих, који су као војни обвезници морали напуштати своје радње, те нису имали материјалне могућности да подигну робу. Исти захтев је истакнут у меморандуму Занатске Коморе о ликвидацији мораториума. И фискализму мора да има граница, нарочито кад је у питању правичност. У осталом Бугарска и Румунија су већ донеле одлуку, да се та лежарина не наплаћује. До сада нисмо могли да сазнамо како је у том погледу поступила Грчка, али вероватно да и у њој није могла бити донесена друга одлука. Наплаћивање лежарине било би неправедно и с обзиром на то, да је неподизање робе за оне, који су били војни обвезници *force majeure*, о чему се увек у сваком случају мора водити рачуна.

Као што се из овога види, положај трговаца увозника није онолико незгодан у погледу имовинском, колико је то случај код занатлија, а и код сељака, али пошто су то предузећа, која су у великој мери заснована на кредиту, то је код њих много важније питање ликвидације мораториума. Ликвидација мораториума, која не би водила рачуна о положају наше трговине, угрозила би је из два разлога:

1. што су трговци увозници у великом обиму ангажовали кредите и

2. због тога, што су кредитни инструменти, на којима почивају трговачке обавезе, много осетљивији, но кредитни инструменти на којима они заснивају своја потраживања, другим речима што је строгост кредитне обавезе код њихове пасиве много већа, но код њихове активе. За трговце постоје — за имовно-правне односе — специјалне законске одредбе. Постоји трговачки закон и закон о стечајном поступању. Док је код других привредних редова готово искључена материјална пропаст због

скадираних обавеза, а при повољним имовинским приликама, дотле је код трговаца, за које важи закон о стечају, могућно да упропасте своју материјалну ексистенцију чак и онда, кад је по билансу њихово имовно стање врло повољно, али недовољно ликвидно. Све законске одредбе, које су донесене у корист трговине и које су од драгоцене користи по трговину у нормално доба, постају оштрица са два ножа у ненормалним приликама. С обзиром на закон о стечају меница има други значај код трговаца, но код осталих привредних редова. Протестована меница значи каткада код трговца материјалну пропаст, док код других редова по правилу значи само повећање трошкова.

Трговац, ма како да му посао добро иде, који случајно нема довољно новца у каси, да одговори обавезама према нестрпљивом повериоцу, у веома је критичном положају. Довољно је, да се између 20 поверилаца нађе један неувиђаван, нетолерантан, безобзиран и бездушан, па да направи неприлику и осталим повериоцима и доведе дужника до пропасти. И трговац и занатлија, који има протоколсану фирму, не сме да се остави ни у ком случају без заштите, коју пружа мораториум, док се не побољшају економске прилике у земљи, ако се не жели да се признање Европе за наше успешно вођење рата војнички, економски и финансијски, не подвргне ревизији. Статистика стечаја је пред европским јавним мњењем барометар за економско стање у земљи. С друге стране пак падови трговаца и занатлија, који су ангажовали свој и туђ капитал, значе уништење једног великог дела добара. Како је кредит једна суптилна веза, којом су везани читави редови предузетника један за другог, то би падови само неколицине таквих трговаца били фатални по целокупну народну привреду. Србија неће да допусти да последица овог рата успешног у сваком погледу буде стварање једног низа пролетера, који би били сталан узрок поремећаја социјалног мира и што би имало за последицу уби-

јање приватне иницијативе. У кратко речено, Србија не сме да допусти, да и један привредник дође у положај, да пожали што није погинуо за време рата или да проклиње тренутке, који су најсветлији у историји Србије. И са гледишта пореске политике Србије не смеју се допустити овакве пертурбације.

Наши трговци увозници, а и велики део занатлија, који имају своје послове капиталистички организоване, имају две врсте дуговања: код банака у Србији (новчани кредити) и код индустријалаца на страни (робни кредити). У рукама те две врсте поверилаца лежи судбина наших трговаца и већих занатлија. О држању банака према трговцима, говорићемо доцније, кад буде било речи о банкама. Мислимо, да с те стране не прети велика опасност по трговце, једно због тога што су банке, већином на акционарској основи, предузећа која се у својим пословима не смеју руководити искључиво еготи-стичким интересом, и друго због тога, што ће и саме банке апеловати на обзире и помоћ од стране државе. Али не треба губити из вида, да ми имамо у Србији две врсте банака: банке основане домаћим капиталом, којима руководе наши синови и банке, чији је цео капитал донесен са стране и чија је управа у рукама странаца. Није никаква тајна, да се за време анексионе кризе, која је у осталом у економском погледу веома поучна за нас и која пружа много аналогije са догађајима, који се одигравају данас на економском пољу у Србији, стране банке нису држале онако, како је захтевао економски интерес земље. То је тврдио ту скоро и наш посланик у Бечу у једном интервјуу са сарадником „Нове Слободне Пресе“. Од анексије се и у томе погледу много шта променило. Основане су стране банке, које су у своме пословању показале довољно индугенције и вођења рачуна о општим интересима земље. Те банке вероватно да неће апеловати ни на какву помоћ од стране српске владе, те ће према томе бити разрешене оних обзира, о којима мо-

рају водити рачуна наше домаће банке, које ће српска влада вероватно помоћи, било позитивним, било негативним мерама. Ми се надамо да ће се и стране банке показати онако, како имамо права да очекујемо с обзиром на предусретљивост и гостопримство, које смо им указали, и најзад с обзиром и на своје правилно схваћене интересе. Али да се не би доживела разочарења предострожна, економска политика не може, без гаранција од стране банака, да остави њима на вољу и њиховој увиђавности питање о томе, како ће оне према својим дужницима ликвидирати мораториум. На истом гледишту стоји Д-р В. Вељковић. „Много би боље било,“ рекао је он сараднику „Политике“, „кад би се прописала извесна општа правила, да би све банке подједнако поступале. У томе случају мање ће бити злоупотреба и уцена, које су иначе неизбежне, кад дужник падне у руке безобзирног и несавесног повериоца.“

Са свим другачије стоји ствар са страним повериоцима наших трговаца. Страни повериоци нису дужни водити никаква рачуна о економским интересима Краљевине Србије, они се, као што је то најзад правило у међународној трговини, према својим дужницима руководе искључиво својим личним интересима. Истина зна се и то, да су ти српски повериоци на страни предузетници великог стила, у главном, индустријалци, комисионери у великом обиму, људи са потпуно правилним погледима на економски живот; људи, који имају субјективне могућности да правилно цене прилике и да у индугентном и стрпљивом третирању својих дужника виде бољу гаранцију за своје интересе у Србији но у брискирању и безобзирности. Ми смо пре кратког времена имали прилике да разговарамо са једним бројем тих поверилаца српских трговаца на страни и са једном великом корпорацијом, која представља трговце индустријалце једне стране државе, која је у великом обиму ангажована код српских трговаца. Сви су нам тврдили, да знају добро,

да истек мораториума није у исто време знак, да су њихови дужници дошли у положај да могу одговорити својим обавезама. Они прате врло пажљиво кретање економских прилика у Србији за цело време рата и на основу тога ће удесити држање према својим дужницима. Даље веле, да им на сваки начин није баш топло око срца, и да су прилично забринуте, јер не знају какав ће бити економски биланс српских ратова 1912/13. год. Том смо приликом могли да утврдимо врло интересантан и потпуно тачан факт, ти људи страхују да ситни повериоци, такође са стране, не брискирају њихове дужнике у Србији. Поверилац са стране, који је у великом обиму кредитирао београдског трговца, сродио се у неку руку с њим. За њега није главно какви су законски прописи у Србији, да ли је још мораториум или не, какве гаранције пружа стечајни и грађанско-судски поступак, већ какве су економске прилике и прилике његовог дужника. Мали повериоци продају своју робу преко агената, они не познају по правилу своје муштерије, а своја потраживања наплаћују преко банака и адвоката. Они обично траже да без икаква обзира и милости дођу што пре до свог новца. Посматрано са пословне тачке гледишта, њихово се држање може да објасни. Они полазе од поставке, да ниједан трговац неће допустити да дође у тежак положај или падне под стечај за малу суму. Мале се суме могу увек наћи. У данашњим приликама тако је држање врло опасно. Ако се стеку више таквих поверилаца са малим сумама, могу лако да упропасте трговца.

Једна велика трговачка корпорација на страни имала је намеру да образује у Београду један одбор од својих повереника, који би имали за дужност, да проучавају солвентност београдских трговаца и према томе подешавају своје држање; даље да воде рачуна, да ситни повериоци не праве неприлике њиховим дужницима. Та идеја није приведена у дело. Из „Франкфуртских Новина“ пак видимо, да

је у Букурешту основан један одбор повереника немачких извозника са овим задатком. 1. Утери-вање труле вересије, при чему се има искључити ондашњи заступник фирме, да се не би помутио однос између њега и муштерије. 2. Контрола бонитета и начина рада свију трговаца, који пазаре код немачких фирми. 3. Старање да се нађу поверљиви заступници и да се очувају и прошире везе са старим немачким фирмама. 4. Набављање поузданих информација општих и специјалних о свима односима трговачког и економског живота. 5. Лична интервенција при судским, царинским и другим сличним споровима. У Румунији је ова мера уведена нарочито стога, што су за време првог балканског рата била веома учестала банкротства.

Српски увозници дугују око 40,000.000 динара својим повериоцима на страни. Та се сума не може тако брзо да исплати. Као што смо видели први мораториум у Србији 1862 г. уведен је ради заштите српских поданика од страних поверилаца. Трговци морају с те стране бити заштићени. То неће ни у колико да убије приватни српски кредит на страни, јер сви трезвени људи, као што смо већ раније изложили, знају добро, да поштеном трговцу неће сметати мораториум да одговори својим обавезама, ако то може, и да најпоштенији трговац не може да плати свој дуг, па било мораториума или не, ако му привредни живот не пружи за то могућности. Који би поверилац протествовао против мораториума, показао би тиме, да неће да води рачуна о интересу свог дужника или да не уме да посматра економске прилике у Србији. Баш од таког повериоца треба заштитити српског увозника.

На крају да поменемо још и то, да гледиште, које смо овде изложили, заступају и угледни европски листови. Тако н. пр. „Neues Wiener Tagblatt“, који у свом политичком делу не спада у србофиле, вели у бр. од 9. августа, да се повериоци српских трговаца морају добро наоружати стрпљењем и да се помире с тим, да своја потраживања наплате

тек идуће године. Он сматра да у Београду неће бити падова, већ само у унутрашњости. „Die Zeit“ вели у броју од 14. јуна, да не треба сумњати у добру вољу српских трговаца и ако им се укаже потребна предусретљивост, неће бити губитка. Немачки листови стоје на истом гледишту, као н. пр. „Frankfurter Zeitung“ „Weser Zeitung“ (Bremen) „Hamburger Nachrichten“ и т. д.

После трговаца увозника, који, као што реко-смо, представљају готово 80% наше капиталистичке организације, долазе *трговци земаљским производима*, који се обично називају извозницима. Положај те гране трговине био је за време рата веома повољан. Извоз за време рата био је готово исти онакав као у мирно доба; други део пак земаљских производа продан је војној управи под врло повољним условима. Извозници се у опште служе слабо кредитом и у колико се служе њиме, краткорочан је, те је и ликвидација послова те врсте врло брза.

На последњем месту долазе *кредитне установе*, као најсавршеније и најсуптилније привредне институције. Кредитне установе — банке — у највећој су опасности, кад наступи економски поремећај, криза или рат. У таквим се околностима кредит своди на најмању меру, кад када се потпуно губи, а тиме и основица, на којој почивају банке, које имају задатак да посредују у кредиту. Кад нема кредита, не може бити ни банака. У пракси никад не наступа такав случај, али је стара истина, да последице економског поремећаја изазване ратом најјаче дејствују на банке. Туђ новац, који банке примају на зајам и који им служи као обртни капитал, двојаког је порекла: из земље или са стране. Нама није познато, у коликој су мери београдске банке ангажовале кредит са стране и под каквим условима — наравно овде је реч о банкама, које су засноване домаћим капиталом и које се у погледу на сопствен капитал, ослањају на Србију. — Колико смо извештени, ангажман српских банака на страни није тако велики; али ма колики да је,

ми морамо предпоставити, да ће њихови повериоци тражити, да им се позајмљен новац што пре врати, а ти су ангажмани по правилу краткорочни. Истина, привредна историја ратова показује, да су откази тих позајмљених капитала после рата незнатни, али ако би која српска банка била притешњена од поверилаца на страни, морала би јој држава или Народна Банка безусловно притећи у помоћ. Ту потребу не треба да доказујемо.

Остала средства, добијена путем зајма, или су улог на штедњу или кредит код друге банке. Односно потраживања Народне Банке, тог главног повериоца српских банака, нема места плашњи. Она ће својим дужницима изићи на сусрет чак и са повећањем кредита. То налаже дужност већим банкама, да се тако исто понашају према својим дужницима. Али у коликој ће мери моћи банке то да учине, зависи много више од држања улагача. Истина откази улога чак и после несретно свршеног рата незнатни су. Зна се чак и то, да су улози на штедњу код неких наших банака порасли баш за време рата; најзад стоји и то, да многе банке у Србији нису чиниле употребу од права, које им пружа мораториум. Све нам то даје права да закључујемо, да се један део српских банака, у погледу ликвидитета, налази у врло повољном положају. Али прорицања не могу служити за основицу уређења односа после рата. Треба претпоставити, да ће неки улагачи тражити свој новац натраг не из страха, због чега су то били вољни да ураде пре рата, већ што им је потребан новац за какав посао. Наш одлични финансијер Д-р В. Вељковић је изјавио у априлу сараднику „Политике“, да ће неке банке моћи да испуне своју велику економску дужност, да изиђу на сусрет својим дужницима, не тражећи дуго време отплате, па у почетку ни интереса, ако улагачи не навале. Мора се претпоставити, да извесним банкама прети велика опасност са те стране, и да већина неће бити у стању да води обзира према својим дужницима.

Томе се може помоћи на два начина. Први излази из обима самога мораториума. То је помагање од стране државе и Народне Банке. Средство без сваке сумње ефикасно, али до данас још ничим није осигурано. То питање зависи од повећања контингента новчаница код Народне Банке, од утицаја великог оптицаја сребрних новчаница на ажију, од државног зајма, од зајма Управе Фондова, а ни једно од тих питања још није свршено. Према томе остаје други начин: да се законом о мораториуму регулише тај однос. Ми се слажемо са мишљењем изнесеним у „Политици“, да се законом има да одреди скала рокова улога на штедњу. Ти би рокови имали да се утврде према исказу самих банака. Наравно треба саслушати и све мање, слабије банке и водити строго рачуна о њиховим потребама, јер најзад цео закон о ликвидацији мораториума, има задатак да заштити економски слабије. Од таквог регулисања питања о улозима не постоји никаква опасност по привредне прилике у земљи. Као што мораториум није сметао многим јачим банкама, да исплаћују улоге за време рата, тако им ни ове одредбе не би сметале, да водећи на првом месту рачуна и обзира према својим дужницима исплаћују своје повериоце. Ако би било банака, које би чиниле употребу од ових одредаба, значи да без тога не би могле да изврше правилну ликвидацију мораториума, јер ниједна банка неће да се користи тиме, ако није на то приморана стањем својих послова. Те банке треба на сваки начин заштитити.

Оставили смо да на крају проговоримо о *радницима* и *занатлијама*, који немају никаквог капитала ни имања, о „малом човеку“, како њих Немац назива. То је онај привредни ред, о коме се модерна држава брине и у мирно доба. Ти су људи највише погођени економским последицама овога рата. Велики део наших сељака изгледао је у рату као газда према овом привредном реду. Изузевши сељака, који се по свом економском стању приближује раднику, остали су сељаци само делом оску-

девали у рату: више због тога, што за време рата није имао сваки готовог новца и што је било тешко уновчити извесне имовинске објекте. Али породица сељакова по правилу није гладовала, у сељачкој се кући увек може наћи ма што за јело, док су пак породице радника и сиротих занатлија после мобилизације пале општинама на терет. Док је сељак добијао с времена на време по који аманет, у коме је било мало мрса и преобуке и по коју упутницу, колико да му се нађе ситнина за дуван, ракију и вино, дотле ови нису могли ништа да очекују од кућа. Бољи радник и занатлија у мирно доба боље живи но сељак, али за време рата пада у формалну беду. У осталом било и не повратило се, питање је шта ће бити сада. Радник и сиромашнији занатлија спадају у ред људи, за које каже српска пословица: ни сто дужних, ни двеста готових. Рат се изгурао мало општинском помоћу, мало оскудицом и све би се то лако заборавило да није једне ствари: *кирије*. Ми смо пред рат с Бугарском извели неку врсту анкете; разговарали смо са врло много војника и том смо приликом утврдили, да сељак једнако пита кад ће ићи кући, а крпари, ћевапције, бурекције, пекарски момци и калфе у опште веле као по договору: „Вала, дошло ми је да се не враћам кући, кад помислим на кирију; за остало не бринем, гладоваћемо док се не почне да зарађује, душа може много да поднесе, али шта да радим са децом, ако ми газда од куће прода ствари?“ Овоме није потребан никакав коментар.

Питање о кирији мора бити прва брига закона о ликвидацији мораториума, јер такав грешник, истеран на улицу, мора да пође путем Жана Валжана. Дужна кирија притиснуће и много боље ситуиране. Има их доста из јавних професија: адвоката, лекара и т. д., који ће видети великих тешкоћа док измире дужну кирију. Али код сиротиње дужна кирија је национална катастрофа. У меморандуму Занатлијске Коморе за кирију је тражено највеће продужење рокова.

Сасвим је умесан захтев Занатлијске Коморе, да благодејање мора торнума треба да уживају и они, који су од стране војне власти били ангажовани за кулук и сличне послове. У извесним крајевима Србије, н. пр. у врањском округу, кулук је био толики, да известан број сељака није стигао да са својом стоком узоре њиву и ако је формално био остао код куће. Кад се човеку, који живи од својих руку и свога алата, ангажује његова радна снага и алат за рачун државе, онда је са свим све једно, да ли он био је на бојном пољу или не.

§. 3. Аргументи против специјалног закона о ликвидацији мораториума.

Завршујући ово излагање у корист специјалног закона о ликвидацији мораториума, треба да се обазремо и на аргументе, који би се могли изнети против њега. Можда ће неко приметити, да би одлагањем рокова дошли у питање интереси поверилаца. Ако дужник није могао да се опорави од потреса проузрокованих ратом, повериоци ће имати да се наплате из његовог имања умањеног за износ трошкова за време за које је продужен мораториум. Што се тиче трошкова око радње, њих признаје и сам закон о стечајном поступку. У те трошкове спада кирија за дућане, која се мора платити у случају принудне ликвидације због тога, што роба, која служи за гаранцију повериоцима, не може да се остави на улици. У то спада и плата персоналу, а то су они, који би се у случају отварања стечаја неколико месеца раније нашли на улици. Што се тиче умањења добара, која служе као залога повериоцима, која би произашла услед издржавања дужника и његове породице неколико месеца дуже, то нека му је алат. То му је једина утеха — ако се тиме може тешити, — за пропаст, за коју он није крив. За штету поверилаца, која би произашла отуда, што се са одлагањем рокова,

услед чега се нагомилавају тражбине са протеклим роковима и интереси, ремети сразмера између дужне суме и вредности добра, које служи за залог, има само један одговор; кад је неколико десетина хиљада људи могло да поднесе на олтар отаџбине свој живот, своје здравље и своју материјалну егзистенцију, онда могу и повериоци да поднесу ту штету. Тешко да ће бити случај, да ће повериоци због тих околности доћи сами у исти положај, у коме се налази њихов дужник. Ако и тако буде, њима остаје иста утеха, којом ће се тешити њихови дужници, који су постали пропалицама. За остале повериоце пак нека завршни рачуни за 1912/13 год. покажу један мањак у приходима. То не би било за нашу народну привреду ни катастрофа, ни велики губитак.

Социјално-политичка држава стоји на гледишту, да се све жртве, које тражи она од појединаца, имају да поднесу сразмерно економској способности. По принципу социјално-политичком, ако би се извесне штете превалиле од економски слабијих на економски јаче, то не би имало значај неправичности, на против, то би само значило остварење принципа, на коме је заснована модерна држава. Данашња организација народне привреде није у стању да изведе принцип правичности до краја. Економски живот, организован на слободној утакмици, не може да спречи ону неправду, да за време рата једни жртвују све, други не само не жртвују ништа, већ излазе из њега са знатно увећаним богатством. Ако би било каквих штета те врсте за повериоце, то би била само мала коректура једног скроз неправичног принципа, на коме је заснована данашња народна привреда.

У ред тих мера долази и страх од лажних банкротстава. Мораториумом се укидају и све одредбе грађанско-судског поступка и стечајног поступка о обезбеђењу поверилаца на добрима дужника. Дужник може за време трајања мораториума на очиглед поверилаца да отуђи сва добра — саставне елементе његове кредитне способности; ако

је трговац, и може да изврши лажно банкротство. Има људи чија је привредна егзистенција услед овога рата знатно угрожена. Има људи, који су под утиском ратног песимизма и привредног застоја за време рата изгубили веру у себе саме, што нарочито вреди за млађе људе, који не умеју да предвиђају привредно развиће после рата. Може се претпоставити да ти људи дођу на овакве мисли: „Моја је привредна егзистенција, која ми је пре рата била обезбеђена, доведена у питање; сутра могу да постанем просјаком, може ми сопственик куће за кирију продати оно што ми је најпотребније за живот. Ја сам држави ставио на расположење свој живот; што нисам погинуо ни рањен имам да захвалим случају; или рањен сам, или сам тешко оболео, или ми је погинуо брат, стриц, ортак и т. д. Зар је право да и своју привредну егзистенцију ставим на коцку? Зар да се из мога имања наплати поверилац за главницу и интерес, а ја да с породицом идем у пропњу? За све то ја нисам крив и право је да економски ризик и штету свали и на другог“.

Најзад има свуда несавесних људи, коју би ту идеалну прилику за лажно банкротство могли употребити — на штету поверилаца. Истина, за трговце постоје казне за лажно банкротство, али те казне не би ништа могле да користе повериоцу, а слабо да би задржале дужника од таквог поступка, кад се налази у очајном стању и кад је у стању да се помири са таквом једном мером. У осталом нама се чини да наши судови не би имали ни куражи, да примењују свом строгошћу такве казне, док се очигледно не докаже доказна намера, а с тим би ишло врло тешко. Има трговаца, који су о мобилизацији прошле године жандармима изведени из своје радње, тако да нису могли да предузму ни најнужнија средства обезбеђења, већ су оставили радњу онако, како се затекла у томе тренутку. Даље има војних обвезника, који су на месец дана пре мобилизације били позвани на вежбу, и са вежбе морали ићи на

место концентрације, немајући времена ни да дођу до своје радње и учине оно, што су сматрали да је у интересу радње, а с обзиром на предстојећи рат. Има трговаца, који су после првога рата затекли пустош у својим радњама, погубљене трговачке књиге и т. д. Ко може у таком случају да утврди, колику је штету нанео рат, а колику сам сопственик радње. Шта може суд да уради кад му трговац на штакама дође и преда кључеве? Зар би могао да га гони, као што би га гонио у нормално доба?

На то имамо да одговоримо.

1. Онај, који се на то решио, имао је пуну годину дана времена за извођење тог плана. Такав дужник неће чекати последњи месец два пред истек мораториума. Ако би тај приговор био тачан, онда би се он односио на закон о мораториуму, а не на онај о ликвидацији мораториума.

2. Баш с те тачке гледишта полазећи треба да се продужи рок, јер привредник, који се моментално налази у кризи или рђавоме стању, не мора да пропадне. Код трговаца је главно да добију (као што се то трговачки каже: луфт) времена, јер код трговаца увозника треба да почне обрт са обртом се побољшава и стање. У том се погледу и сувише кратак мораториум може сматрати још за једину опасност. У осталом изгледа, да ће нама пасти удео, да у своме делу о економским и финансијским последицама рата, одамо једну апотеозу ваљаности српског трговца, јер, колико смо могли да сазнамо, нема изгледа, да ће се те врсте злоупотребе јавити у нашем трговачком свету. Наши се трговци, без обзира на штрапаце, које су издржали у рату, и без обзира на штету, коју им је рат нанео, држе у том погледу веома ваљано. Мораториум у трговачком свету одлично ће се ликвидирати, ако повериоци трговаца буду према својим дужницима онолико пажљиви, колико су они били пажљиви за време мораториума према њима. Са развијањем морала међ трговцима и са развијањем

правилног схватања дужности трговца и интереса радње све се више губи опасност лажног банкрутства и изгледа, да ће балкански рат потпуно да демантује ту погрешну замерку мораториуму.

У осталом, ако у малом броју случајева повериоци претрпе незнатне губитке, мања је штета, но што би била она, која би наступила без мораториума.

Да поменемо још једну корист од оваког регулисања ликвидације мораториума. Ако се мораториум буде регулисао на начин, да се омогући да поједини дужници одговарају својим обавезама по сразмери економског развића, — ако нису наравно у свом економском животу тотално поремећени, — онда ће у исто време плаћања на страни ићи саобразно са нашим билансом спољне трговине. У томе случају неће бити повода, да се понова појави ажија, која је једно велико зло у нашем привредном животу а која би у противном случају још више погоршала положај оних подузетника који имају плаћања на страни. Нема готово трговачке радње у Београду, која не би имала да плати за годину дана — ако би ажија достигла висину од пре неколико месеца — најмање десет па и свих тридесет хиљада динара на име ажије.

На крају да поново нагласимо, да главни приговор, који се теоријски може учинити мораториуму, а то је да уноси застој у народну привреду, скупљајући кредит, према искуству за време овога рата, а нарочито у Србији, не може да се одржи. Ми још нисмо покупили све податке о развоју кредитних односа у Србији за време балканског рата, али стоји то, да су кредитни односи за време овога рата достигли обим, који премаша меру, која се по искуству сматра за могућну у ратном стању; другим речима, да мораториум није сметао, да се развију сви послови засновани на кредитној основи, који су били могући према општем стању ствари. Ми ћемо илустрације ради, да наведемо само један пример: Народна Банка потражује по есконтованим меницама око 8,000.000 дин.; и ако по

закону о мораториуму нико није био дужан да регулише меничне дугове, ипак за време овога рата вршена је размена меница, плаћан интерес, давана отплате тако, да је мањи део меница остао у стању пре мораториума. То су вероватно обвезе дужника, који су били у немогућности, да то учине услед ангажовања од стране војних власти. Ми признајемо да смо констатовањем овог факта били веома изненађени, а исто су тако били изненађени и стручњаци на страни, с којима смо имали прилике да о овој појави измењамо мисли.

Кад се даље има у виду већ цитиран факт, да је почетком септембра у пркос мораториуму почело регулисање обавеза у највећем обиму, може се без резерве тврдити да мораториум не ремети ни најмање кредитне односе онда, кад економске прилике у земљи не спутавају дужника, да одговара својим обавезама.

§ 4. Ликвидација мораториума у осталим балканским државама.

Можда ће неко приметити да ни једна од балканских држава, које су имале за време рата закон о мораториуму, није специјално регулисала то питање.

Да почнемо са Румунијом. Она је, као што је познато, почела да мобилизира 20. јуна о. г., а демобилизација је извршена, ако се не варамо, 30. јула. Ни по дужини трајања ратног стања у Румунији, ни по количини ангажован земаљске снаге за рат, ни по времену у које је доба пала мобилизација, не може се рећи, да је румунска народна привреда у већем обиму угрежена ратом. Код аграрних земаља главно је да сељак буде код куће, кад је време највећим пољским радовима. Румунски сељак био је код куће кад је требало сејати, кад је требало косити ливаде, он је стигао да збрине жита, а поред тога на бојно поље изведен је само један мали део румунске војске. Румунија је ипак продужила мораториум још за

месец дана од дана демобилизације. Ако се тај однос између дужине мораториума од дана демобилизације и дужине ратног и мобилног стања и количина ангажоване снаге узме за основицу, онда би у Србији мораторијум требао да траје најмање још годину дана.

Црна Гора није специјалним законом регулисала питање о ликвидацији мораториума, али је ипак учинила нешто, што је више од онога што се тражи за Србију. Она је увела општи мораториум за 6 месеца од дана демобилизације. Дала је више но што се тражи, због тога, што је за извесан низ дужника на сваки начин могао бити скраћен мораториум.

И Грчка је у томе отишла један корак даље, но што ми сматрамо да је потребно. Грчка је истина донела закон, по коме рокови истичу месец дана од дана демобилизације, али је у исто време тим законом наређено, да се никаква извршења не могу предузимати за 6 месеца од дана демобилизације. Разлика између црногорског и грчког мораториума није велика. Код грчког мораториума могу се на месец дана после демобилизације већ подносити тужбе и подизати протести, али се не може вршити принудна наплата а то је за дужника главно. Дужнику не могу пописати ствари за рачун дуга, било на основу исправе, било на основу извршне судске пресуде, нити се трговцу може отворити стечај за 6 месеца. Код трговаца овакав начин продужења мораториума значи то исто као и продужење потпуног мораториума. Он је потпуно сачуван од стечаја; јер док процедура против дужника по грађанском судском поступку може да буде и дужа, дотле је она код трговца врло брза. Главно је сачувати му добра од насилне егзекуције за дуже време, а хоће ли за то време суд моћи продужавати извесне радње или не, то је за трговца споредно.

Остаје још Бугарска. Бугарска је у томе погледу показала одиста највећу кураж. У Бугарској је мораториум продужен 45 дана од дана демоби-

лизације и он је истекао 13. септембра ове године. Морамо одмах да напоменемо да се у Софијској Трговачкој Комори држе већања, у којима учествују трговци и индустријалци из целе Бугарске, већ 10 дана дању и ноћу. Комора је узалуд тражила продужење, па како није успела, сад се трговци саветују како ће сами да се бране.

У Бугарској су владајући кругови потпуно изгубили главу. Регулисањем мораториума хтела је влада да жртвује интересе народне привреде интересу државне привреде. Има једно месец дана, како се целокупна службена Бугарска дала на страховиту рекламу о економском стању Бугарске. Министарство трговине стилизовало је једну изјаву, коју је морала да потпише Трговачка Комора, у којој је дато бриљантно сведочанство о економском стању у Бугарској. Посланици бугарски на страни раде то исто, бугарска телеграфска агенција шаље извештаје сваког дана целој Јевропи; у кратко, према службеној агитацији у Бугарској изгледа, да је тамо после рата потекло млеко и мед, и Бугарска постала обетована земља. Све се то чини из невоље, али из рђаво схваћених интереса бугарске народне привреде: разлог лежи у познатом факту, да је Бугарска наишла на тешкоће приликом преговора за закључење новог зајма, који јој је, услед огромног броја реквизиционих бонова, потребнији но Србији.

Ми жалимо искрено бугарски народ, јер све оно, што се од извесног времена ради у Бугарској, не ваља. Све је то противно битним интересима бугарског народа. Бугарски народ, вредан, радан и необично стрпљив, заслужио је бољу судбину, заслужио је бољу владу но што је има. Бугарска влада је хтела да покаже, како је бугарска народна привреда здрава и да може без мораториума, међутим сама ће влада морати свим силама и противзаконо да уводи у конкретним случајевима фактички мораториум. Не може ни једна народна привреда бити после рата здрава, разлика је само у томе да ли је мање или више поремећена. У Бугарској се држе

протести сваки час, чиновници траже да им се врати $\frac{2}{3}$ плате, хипотекарни дужници Народне Банке траже, да се мораториум продужи за две године. То стање после рата није онако, како се пожелети може.

У осталом Србија није ни до сада у својој државној политици узимала за углед Бугарску, ни остале балканске државе. Србија је позвана да своје законодавство удешава према својим домаћим потребама. Србији у том погледу нису потребни учитељи са истока, а вероватно је од учитеља са запада научила толико, колико је потребно да уме правилно да гледа на прилике у земљи.

Факт, да су остале државе, које су имале мораториум, другојаче регулисале то питање, не би био разлог за нас, да не поступимо онако, како нам налажу наши економски интереси, наравно правилно схваћени.

Да се на питање о ликвидацији мораториума гледа у Србији готово овако исто, како смо ми то у овом раду изложили, доказаћемо у одељку, који долази за овим.

§ 5. Гледиште владе, професионалних корпорација и јавног мишљења на питање о ликвидацији мораториума.

Цитирали смо већ гледиште изражено у „Самоуправи“, да је ликвидација мораториума једна мера скопчана са великим тешкоћама. Саобразно том гледишту влада је благовремено донела (5. августа т. г.) закон о ликвидацији мораториума, са једним малим правилником министра правде. Тај је закон имао за циљ, да се у међувремену, док се свет буде враћао својим кућама, одмарао од ратних штрапаца и прибирао душевно више но економски, размисли о томе, како ће се извршити дефинитивна ликвидација закона о мораториуму. Закон од 5 августа гласи:

„Овлашћује се наш министар правде да важење одредаба закона од 1 октобра 1912. године о продужењу рокова плаћања по обавезама из грађанског, трговачког и меничног законика продужи од 31 јула 1913 године као дана објављеног указа о демобилизацији војске па за 90 дана. По истеку овог рока од 90 дана овај закон престаје да важи.“

Да је овај закон пролазног карактера доказ је и то да је готово истовремено у министарству привреде образован одбор, који је имао задатак, да проучи питање о ликвидацији мораториума. Нама није познат рад тога одбора; надамо се да је и ону проучавању економских прилика дошао до истих закључака.

Сматрамо за дужност да том приликом обратимо пажњу и владе и одбора на један факт, који је врло важан при проучавању економских прилика са гледишта ликвидације мораториума. Са свим је правилно гледиште Др. Маринковића изнесено у Трговачкој Комори, да се питање о ликвидацији може посматрати са разних тачака гледишта, са гледишта поверилаца и дужника и са гледишта народне привреде. Предострожности ради треба да напоменемо, да се и влада и одбор треба да чувају тога, да један од тих интереса поверилаца или дужника, — а свакако опасност је већа од поверилаца — не узме маха над општим економским интересима. И ако је цео пословни свет у главноме истовремено и поверилац и дужник, ипак се при категорисању привредних редова са гледишта кредитних односа могу да одвоје редови, који имају поверилачки интерес и редови, који имају у главном дужнички интерес; па чак и код оних, који су и повериоци и дужници при оцени целокупног стања, може се лако утврдити, да ли преовлађује поверилачки или дужнички интерес.

Повериоци су економски најјачи ред. Поверилачки је интерес плутократски, интерес капиталистички, коме се у економској историји има да захвали за многи прогрес, али који је у социјалном погледу учинио много зла модерноме друштву. Има

људи, којима је мораториум непријатан. Тим је људима непријатно и свако продужење мораториума и свака ликвидација, која би ублажавала оштрину законских одредаба у корист поверилаца. Српска народна привреда још није осетила све рђаве стране развијеног капитализма и ако је код нас последњих година у јавности било гласова, који су указивали на капиталистичко страшило, које је почело да узима маха.

У питању о ликвидацији мораториума треба нарочито строго водити рачуна о томе, какав се интерес крије иза исказа оних, који се саслушавају. „Мали човек“ није организован, он нема утицаја код владе, он се у опште не чује, његови се економски интереси треба тек да проучавају, он нема ни субјективне ни објективне могућности, да своје интересе истакне у онаквој мери, како то може да уради поверилачки интерес. Закон о ликвидацији мораториума има на првом месту задатак, да „малог човека“ сачува од опасности, која му може доћи од несавесног повериоца. Према томе поверилачки интерес треба да дође у позадину, а да се на првом месту анализира интерес малог човека.

Од четири професионалне организације у Србији, две су заузеле гледиште на питање о ликвидацији мораториума: Трговачка и Занатска Комора. Обе су израдиле један низ захтева, при чему су, што је са свим природно, полазиле од интереса оних, који имају најјачи утицај у дотичној корпорацији. Отуда се захтеви Трговачке Коморе разликују од захтева Занатлијске Коморе. Ми ћемо прегледати летимице захтеве једне и друге организације, али жалимо што се остале, а нарочито Радничка Комора није изразила у питању о ликвидацији мораториума.

Пре свега и Трговачка и Занатлијска Комора препоручују, да се што пре повећа новчана циркулација. То истина не спада у закон о мораториуму, али је у непосредној вези с њим. И ми сматрамо то за једну врло ефикасну меру. Али при

томе не треба једно губити из вида: повећање новчаних средстава у земљи не значи у исто време и поделу тих средстава према потребама појединачних привреда после рата. То не треба нарочито да доказујемо. Народна Банка може знатно повећати своја средства, па да то опет не значи, да ће она отворити кредите и онима, који до сад нису имали кредите, или повећати онима, који су по њеном схватању исцрпili своје кредите. Тај би новац користио народној привреди, али, као што рекосмо, у сваком случају не онима, којима је баш напотребнији. Нема се никакве гаранције за то, да ће новац доћи у руке оних, који се жели помоћи законом о ликвидацији мораториума.

Исто тако и појачање обртног капитала Управе Фондова може користити само онима, који имају непокретног имања; међу тим многи дужници, па често и дужници са великим радњама, немају непокретног имања.

Ми смо у напред рекли, да је појачање средства врло потребно; оно ће имати једно повољно дејство, омогућиће банкама, којима ће се привести тај новац, да буде indulгентније према својим дужницима. Али у колико би ти дужници имали дугаван банака и зато требали специјалне капитале, нема се гаранције да ће им банке тај новац ставити на расположење. То би могла само држава да уради, и ми мислимо да држава мора извесну суму да задржи и да, у крајњим случајевима беде и компликације код појединачних привреда услед рата, она лично путем кредита спасе дотичне од катастрофе.

По нашем мишљењу, повећање новчане циркулације једним малим делом ће отићи на олакшање ликвидације стања, створеног балканским ратом, а великим делом ће бити употребљено на нове, веома рентабилне послове, који су у Србији у изгледу. Тако би повећање новчане циркулације могло да има за резултат, да они људи, који су и за време рата имали добре послове, са повећаним капиталом добију

могућност да одмах после рата изврше нове трансакције и повећају још у мого већој мери своје богатство; док какав привредник, — може бити веома солвентан, — али који је ангажовао кредит у великој мери, може остати без икакве новчане помоћи. Даље треба мислити на то, да држава, Народна Банка и Управа Фондова не дођу у опште у могућност, да до дана, кад се буде отпочела ликвидација стања створеног балканским ратом, ставе та средства народној привреди на расположење. И најзад треба имати у виду и саму процедуру Управе Фондова, која је такође једна велика сметња за брзу и лаку ликвидацију мораториума, чак и онда, кад Управа Фондова буде дошла до потребних средстава.

За опште економско консолидовање та је мера преко потребна. Врло је вероватно, да ће при свршетку мораториума српска народна привреда имати дефицит у обрачуну с иностранством. За то морамо имати довољно злата у оптицају, иначе ће се појавити врло висока ажија.

Ево шта траже трговци и занатлије односно самога закона о ликвидацији мораториума.

По тачки 1. тражи се, да за обавезе, чији су рокови истекли пре 17. септембра прошле године, не важи закон од 5. августа тек. године; другим речима да те обавезе истичу дефинитивно 28. октобра. Тако је и по закону и правилнику, који данас важе.

Мислимо да овај захтев није потпуно правичан. На читав месец дана пре закона о мораториуму биле су у нашој трговини ненормалне прилике, изазване забраном извоза људске и сточне хране. Због тога неки дужници нису били у стању да о року, који је у то доба падао, одговоре својим обавезама; њихови су повериоци пак, имајући у виду стање у земљи, пропустили да о року предузимају кораке, на које имају права по закону о грађ. судском и стечајном поступку. С обзиром на тачку 12. истих захтева и на тачку 7. захтева Занатлијске Коморе, по којима се одмах по истеку

мораториума могу вршити све врсте обезбеђења, значи да оним дужницима, који су се пореметили економским приликама на месец дана пре закона о мораториуму, могу бити вршене забране над имовином, отварани стечаји и ако се њихово стање од тог доба, па до истека мораториума, само могло погоршати. То ни у ком случају не би било право, Треба и за обавезе, чији су рокови истекли на месец дана пред закон о мораториуму, дати нешто „луфта“ дужницима. Економски посматрано, нередовно стање, због кога је донесен мораториум, није наступило тачно онога дана, кад је објављена мобилизација, већ онога дана, кад су предузете мере државне финансијске мобилизације и кад су велики догађаји почели да бацају своју сенку.

Тачка 2. тражи да се искључе из закона о мораториуму обавезе са законским роковима. Тај захтев је излишан, пошто то стање већ постоји с обзиром на чл. 5 правилника.

Тачка 3. и 4. су веома рђаво и конфузно стилизиране. Смисао је од прилике овај: „Рокови обавеза, које су постале пре 30. јула тек. год., продужују се саобразно закону од 5. августа и правилнику министра правде, а рокови обавеза, закључених после 30. јула, продужују се само до 28. октобра. Овим се захтевом дакле ништа друго не тражи до оно што већ постоји, сем смањења мораториумских рокова код обавеза датираних после 30. јула. Издајање обавеза закључених после 30. јула, чији рокови истичу пре 28. октобра, из мораториума, не би било правично због тога, што су сви уговори из тога времена закључени с обзиром на већ постојеће стање. Погоршање услова за дужника не би било правично.

По тачки 5. тражи се, да се код обавеза са више сукцесивних рокова ти рокови продужују сразмерно продужењу оних, које обухвата мораториум. Захтев потпуно уместан, који је вероватно случајно испао из правилника.

То тачки 6. издаја се дуг код Управе Фондова и другојаче регулише. Ту се не померају сви

рокови сразмерно померању рокова скадираних за време мораториума, већ после истека мораториума теку сви рокови према првобитном уговору, а само се заостали ануитети имају исплатити за $2\frac{1}{2}$ године у равномерним 6-месечним ратама. Занатлијска Комора пак тражи, да се и код ове врсте обавеза и сви остали рокови помере сразмерно продужењу рокова палих у време мораториума.

Гледиште Занатлијске Коморе логичније је: за Управу Фондова, од које се с правом очекује већа предусретљивост, но од приватних поверилаца, статуирати строжије прописе, не би било право. Али с друге стране треба имати у виду и карактер ануитетских зајмова са дужим роковима. Код њих би померање свију рокова изазвало огроман посао и читаву пертурбацију у техничком погледу. Ту би се морао правити нов уговор. Према томе ми сматрамо да је правилније гледиште изражено у захтевима Трговачке Коморе. Рок би се морао продужити на три године. На сваки начин да ће Управа Фондова моћи да одговара својим обавезама. Исто тако ова одредба има да важи за све ануитетске зајмове, као на пр. код хипотекарне банке трговачког фонда.

Тачка 7 односи се на кирију. Заостала се кирија има исплатити саобразно пропису закона од 5. августа и правилнику. Другим речима онај, који на основу тог закона није платио кирију, имаће од 28. октобра тек. године да плаћа и заосталу кирију све док је не буде исплатио, а тај рок износи 408 дана, односно око $13\frac{1}{2}$ месеца. Занатлијска Комора пак тражи, да се тај рок продужи за 24 месеца или за 780 дана, то јест за 320 дана или за $10\frac{1}{2}$ месеци дуже. Разлика није велика, али ми мислимо да ниједно од тих решења није тачно. Главно је да се дужник непосредно после истека мораториума поштеди, јер се претпоставља, да ће се сваки за дуже или краће време моћи опоравити, али да ће му прво време после истека мораториума бити тешко, да ће му за то време тешко падати и пла-

ћање редовне кирије. О томе ћемо говорити у пројекту закона о ликвидацији мораториуму.

Тачка 8. тражи да се плаћа интерес за све време продуженог рока или како је уговорено или по закону. То је већ предвиђено правилником.¹⁾

Тачка 9. тражи, да све залогe стечене пре 17. септембра остају у важности, што се и по себи разуме, а што је регулисано и тачком 5. правилника.

Тачка 10., која говори о томе, да се не може наплатити већи интерес, но што је уговорен, излишна је с обзиром на тачку 13.

Тачку 11. не разумемо. Она гласи: „За нове обавезе, закључене по објави мораториума, да важи утврђена погодба и да се под новим обавезама имају разумети само стварно закључене, а не и оне, које су постојале пре објаве мораториума, а после овога биле само обновљене.“ У тач. 3. б) предлаже се, да и за обавезе закључене после 17. септ. 1912. важи продужење рокова. По тач. 11. изгледа, да се противно предлаже.

Код питања о регулисању заостале кирије поставља Занатлијска Комора захтев, да сопственик добра, датог под закуп, нема права да откаже стан нити да подигне кирију све донда, док се заостала кирија не плати. У противном случају губи право залогe на ствари унесене у закупно добро за остаток дужне кирије.

Односно дужне премије за све врсте осигурања Занатлијска Комора тражи, да се рокови имају продужити за 12 месеца најдаље, а да се имају исплатити у тромесечним ратама. За извештај број обавеза овај је рок краћи, но што је допуштен по закону од 5. октобра, а за већи број је дужи. Отплата на рате је веома zgodна за „малог човека“ и због тога се овај захтев може уважити.

Даље тражи Занатлијска Комора, да се на дужну порезу војних обвезника не наплаћује интерес. Ово не спада у оквир закона о ликвидацији мора-

¹⁾ Наравно за обавезе, где није уговорен интерес, поверилац нема права да га тражи.

ториума, који је искључио јавно-правне обавезе, али је захтев са свим уместан.

На крају смо оставили да проговоримо о једном од најважнијих питања из области ликвидације мораториума. Реч је о меницама и текућим рачунима. По узансима, који владају код наших банака заједно са Народном Банком, менице се ретко о року исплаћују, већ у 3—5 па и више пута. Али пролонгација меница у највише случајева није заснована ни на каквом уговору између повериоца и дужника, нити је то у ствари могућно. Меница је кредитни инструмент, који мења сопственика простим жиро преносом; нико неће да се обавезе да држи меницу до рока у своје портфељу. Пролонгација дакле зависи искључиво од воље онога, који о року буде поверилац по меници. Банке, које хоће да брискирају свог дужника, могу да изиграју узанс о пролонгацији тиме, што ће меницу послати за наплату другој којој банци, изговарајући се да је дана у реесконт и дужник се ту не може помоћи. Ми смо дубоко уверени да ће веће, нарочито српске, банке, у том погледу остати не само верне својим узансима, већ ће изићи, и у већем обиму, дужницима на сусрет. Кад је пролонгација једна економска дужност у нормалним приликама, онда је она неопходност у приликама, у којима се налазимо данас. Али у Србији има много банака, где су органи људи са „суровом савешћу“, како их zgodно назива др Рисер у своје чувеном делу „Konzentrationsbestrebungen im deutschen Bankwesen“. Кад у Немачкој има људи са суровом савешћу, онда ће их у Србији бити доста. У осталом није никаква тајна ни за службене кругове, да се у управи банака налазе најразноврснији елементи.

Даље, обавезе по текућим рачунима код нас су по правилу без рока, оне се могу отказати свакога дана. Па чак их банке не морају отказивати, довољно је да траже наплату депо-меница о року. Па ни то није потребно. Може банка да изјави дужнику да жели да пролонгира рачун, па да га ипак примора на ликвидацију на један прост начин:

одбијајући да прими нове менице, које буде дужник подносио на цензуру, оглашујући сваку нову меницу за слабу. Зна се, да су извесне банке том пасивном резистенцијом доводиле дужнике до банкротства.

Природно је, да се намеће на првом месту питање, како се имају регулисати ови односи?

Како код занатлија играју менични дугови главну улогу, то је појамно, што су они формулисали своје захтеве према том питању. Они траже: да се о првом року плаћања има само да обнови исправа, а неплаћена камата унесе у главницу, о другом тромесечном року да се плати само камата, а о трећем року да се плати само камата и 5⁰/₀ главнице. Истина, овде се не говори о меници, можда намерно, пошто је то питање једно од најшкакљивијих.

Банкарски су послови тако суптилни и тако осетљиви, да је интервенција државне власти без дејства и што је најгоре, увек штетна по кредит у земљи. И наша историја банкарства показује, да се ни једна мера, предузета од стране државе и државних органа, није извела онако, како се желело и да је увек изазван поремећај, који је више штетио, но што је мера имала да користи. Паушално продужење рокова код банака се не може никако применити.

Претпоставка, да већина дужника неће бити у стању да одмах по истеку мораториума отплаћује своје дугове, шта више, да ће и сам интерес бити велики терет за дужника, тачна је. С друге стране не сме се допустити, да онај силни менични материјал, који лежи код банака и приватних са одавно протеклим роковима, остане и даље у том нездравом стању. То је једна велика невоља за банке и сметња за развијање кредитних односа на страни. Банке личе на велико језеро, које се замрзло преко целе површине. Оно што је испод леда, не може напоље, оно што је напољу, не може унутра. Тај банкарски мраз траје 408 дана (до 30. октобра). Одиста дуга зима, којој се мора помоћи. Мора се помоћи да се тај лед открави, да се уклони херме-

тичка препона између онога што је унутра и онога што је напољу.

Најзад треба имати у виду и то, да има људи, који би могли да плате, али који се као патолошки шиканери користе мораториумом, не водећи рачуна о томе, да ће платити силан интерес.

Банкарски се посао не сме даље кочити, он мора да пође нормалним током, ма како то у почетку споро ишло. Не може се дакле мислити на мере, које би се односиле на сам банкарски посао. За дужника мора доћи заштита с друге стране. Заштита дужника од несавесних и неувиђавних поверилаца најбоље ће се извести тако, ако се за три месеца по истеку мораториума онемогући стављање забрана и отварање стечаја. Банкама се тиме отвара широко поље за рад; оне могу поново оживети своју активу и отпочети регуларан посао. Али с тим се може ићи само дотле, док се не угрози привредна егзистенција дужника. Могу се подизати протести, тужбе, одређивати рочишта и т. д. Не могу се извршивати пресуде по тужбама поднесеним после 17. септембра прошле године, нити узапћивати добра, ни отварати стечаји. На тај начин продужен је мораториум у Грчкој до краја ове године.

Тај би начин имао ту добру страну, што би за време од три месеца и дужници и повериоци имали да положе испит. По корацима, који се буду предузели код судова, може се видети, који поверилац тужи и који је дужник тужен. Тако бисмо могли у сваком конкретном случају да ценимо, да ли је крив поверилац или дужник, што је дотле дошло. У Србији се зна ко је од трговаца био ангажован у рату, а ко не; да ли је ко и колико ратом оштећен или не; можемо да оценимо, да ли је дотични дужник у стању да одговара обавезама или не. С друге стране сваки ће се дужник потрудити да се сазна оно што се не зна, а што иде у његову корист. Ако је он један од оних, који, према данашњим приликама и својој имовинској судбини за време рата, нису у стању да одговоре јаче сво-

Јим обавезама, али је нудио повериоцу интерес, или нудио онолико, колико према свом имовном стању може да да, а поверилац није хтео да прими, онда је на сваки начин поверилац крив. Та би три месеца била проба, на основу које бисмо могли да ценимо, како ће се развијати прилике после његовог истека и како ће се држати поједини повериоци и дужници. На основу тога може се видети шта ће се радити после три месеца.

Истина овим се начином регулисања обухватају не само менице и текући рачуни, не само банке, већ и све врсте обавеза и све врсте поверилаца. Другојаче не иде. Не могу се привилегисати извесни повериоци и извесне врсте обавеза.

Ми сматрамо да наша Нар. Банка, која је за време рата стекла толико признања у Европи и допринела много слави Србије на страни на економском пољу, још није завршила свој задатак. Она има још један тежак, али врло деликатан и захваљан, посао. Народна Банка треба да образује један одбор из разних привредних редова, који неће имати никакву обавезну функцију, већ ће примати представке поверилаца и дужника. Сваки дужник, који налази, да његов поверилац нема довољно обзира и сваки поверилац, који нађе да његов дужник није савестан, да отуђује добра, да шиканира, има да поднесе представку томе одбору, који ће реферисати о свему Народној Банци.

Ако дужник налази да поверилац више захтева но што то он може да да, има права да поднесе једноме од чланова тога одбора, према коме има поверење, своје књиге или други који доказ о своме имовном стању, а тај ће члан реферисати одбору. Активан се трговац никако не сме да обори, то је највише начело ликвидације мораториума. На тај би начин Народна Банка имала преглед свију поверилаца и дужника и њихов начин пословања и на основу тога би могла да направи списак, који би доцније ставила пословном свету на расположење. С друге стране Народна

Банка би дошла у могућност да спреми све оно, што је потребно по истеку рока, да сачува људе од неправичних губитака. Такав би одбор требало основати и при сваком суду у увутрашњости. Тај би одбор реферисао Народној Банци, или њезиним кореспондентима, и они ће се према томе споразумевати, шта да раде кад истекне овај рок.

Неваљале дужнике треба гонити, треба према њима примењивати све законске одредбе у највећој строгости; тако исто треба гонити и несавесног повериоца. Али судбину појединих привредника треба ставити не у руке појединаца, *већ целог привредног реда*. То је принцип кооперације, који чини толико добра у економском животу свију народа.

Државну власт треба елиминисати, да нам не би замерили повериоци са стране.

Ако Србија на овај начин регулише питање о ликвидацији мораториума, онда ће то бити један корак, који ће служити иностранству за углед. Пустити људе оштећене ратом, да падну после рата, то не може ником импоновати, може нам чак убити углед, који смо већ стекли. Спречити силом државне власти ликвидирање оних кредитних односа, који се могу ликвидирати, такође није мера која се може похвалити. Али омогућити да наши привредни редови сами изврше ликвидацију на основу кооперације, ако се она правилно изведе, биће још један велики српски успех.

§. 6. Стање створено упадом Арнаута.

Демобилизација је наређена крајем јула, и трајала је све до почетка септембра ове године. Трећи позив дунавске дивизије н. пр. дошао је својим кућама тек у другој половини месеца августа. Први позив пак одмах после демобилизације, — а први позив је највећи део наше војске и гро наших привредника — задржан је на основу указа о 4-недељној вежби, још 4 недеље од дана демобилизације под заставом. Значи да је војска

била под заставом цео август месец. Према томе наши су привредници могли употребити само септембар и октобар на сређивање својих привредних прилика и на привређивање. Мораториум дакле, с обиром на економске прилике од дана демобилизације, траје два месеца, рачунајући од дана фактичке демобилизације. То потврђују и прилике у нашем економском животу. Тек у првој половини септембра месеца почео је економски живот код нас поново да пулсира, појавио се полет, који је средином септембра достигао невероватну висину, као што смо већ раније напоменули. Сви су изгледили били да ће септембар и октобар да буду два дебела месеца, који би, по свом обрту и свом економском полету, премашили сваку другу одговарајућу периоду у ма којој нормалној години. То је била врло утешна појава, у исто време једно еклатантно сведочанство, да економски живот у Србији није био у тој мери поремећен у којој је н.пр. у Бугарској, и да се од економског полета после демобилизације могла очекивати делимична накнада и за оно што је пропуштено за време рата. Економски би полет био много интензивнији да нису саобраћајна средства све до половине септембра била на расположењу војне управе.

Највећи део поруџбина на страни извршен је још у јулу и августу, али роба није могла стићи, јер стране железнице још ни данас не примају робу за Србију. Трговци нису могли да се снабдеју курентном робом, која је још за време рата била распродата, те економски полет није био онакав, какав би по економским приликама у земљи могао да буде. Али ипак посао је био тако кренуо напред, да га н. пр. београдски трговци до неко доба ноћи нису могли да савладају. Извоз шљива такође је био у највећем жеку.

Дошао је указ о мобилизацији првог позива због упада Арнаута. Невероватно је како је тај акт дејствовао на економски живот у земљи. Паланчана је за један дан нестало из Београда, отишли су и

они, који нису били позвани под заставу, а има их који нису ни килограм робе купили. Затим је дошло ангажовање железница за војничке циљеве. Саобраћај је опет отказао послушност. Међу индустријалцима и комисионерима на страни настала је велика узбуђеност. Роба спремна за Србију враћена је у магацине или је послата на повуку и ако је продата на кредит. Цена шљива претрпела је формалну деруту, ажија је скочила за читава 4⁰/₀, а Народна Банка, која је за кратко време есконтвала преко 700.000 динара, стала је потпуно с есконтом, — нико се у осталом за новац више није ни јављао. И све је то пало баш у оно доба, кад је економски живот у Србији најживљи, кад су транзакције највеће, кад је уновчавање добара, из којих Србија црпи своје приходе, најинтензивније. Јесења се сезона никад не може да накнади у зимским месецима.

Мобилизован је готово цео први позив, то је највећи део наше војске и људи у најбољим годинама. Позван је у касарне и један део обвезника другог позива. Без обзира на то, колико ће ово стање да траје, прилике, под којима је донесен закон од 5. августа тек. год., из основа су се измениле. Може се рећи, да ратно стање није ни прекидано, да извесне јединице нису ни демобилизоване. За оне, који су ангажовани од стране војне власти, стање од 17. септембра није никако ни измењено. Чак и кад би наступио ускоро обрт на боље, за њих то не би имало никаквог значаја, ти ће обвезници доћи својим кућама или непосредно пред 28. октобар или доцније. Има трговаца, који су услед поновне мобилизације морали понова да затворе своје радње и који ће моћи да их отворе можда тек 28. октобра.¹⁾

Зар може да се помисли, да се за те људе не

¹⁾ Исто тако многи, који су остали код куће не могу регулисати меничне обавезе, јер су им потписници под заставом, рањени или можда и погинули у трећем рату.

донесу специјалне одредбе о ликвидацији мораториума. Зар би се могло допустити то чудо, да војни обвезници седе у Арнаутлуку, а судови им узапћују имовину и отварају стечај? Очигледно је, да се за сва она лица, која су поново употребљена за војну службу мора да продужи цео мораториум.

Наша усмена и писмена јавност стоји на гледишту да се мораториум треба да ликвидира специјалним законом. Ми имамо пред собом преко 20 чланака београдских листова о томе питању. Нарочито је у „Политици“, „Правди“ и „Штампи“ излазило доста лепих чланака. „Та би се мера састојала у доношењу специјалног закона о ликвидацији мораториума, с обзиром на поједине привредне категорије“, вели с на пр. у „Правди“. Исто то гледиште заступају и поједини привредни редови, као што смо то раније видели.

У раније време, кад је човек био само средство за постигнуће државних задатака, управљачи државом, после свршеног рата, пуштали су људе својим кућама, не водећи више о њима рачуна — док се опет не појави потреба за војним операцијама. Данашња држава води рачуна о економским и социјалним приликама свога становништва и у мирно доба, а нарочито онда, кад прете велики поремећаји. Цела Европа сматра, да наш успех лежи у томе, што је подела добара и доходака у Србији релативно равномерна и што нема великих социјалних супротности. То стање ствари имамо готово кроз цео 19. век непромењено и данас се тај ред не сме да промени. Ако би се то допустило, то би био први пораз Србије.

Најзад последњи разлог за овако регулисање питања о ликвидацији мораториума војно-политичке је природе. Балкански су ратови показали да је морал — наравно у најширем смислу те речи — код наше војске био највећи. Осуство морала код турске војске и поремећен морал код бугарске војске у другом балканском рату, био је узрок по-

разима. Ако би сад после рата настале код нас велике економске пертурбације, пореметио би се тај високи морал. Патриотизам не ниче сам, он се негује. Овог су балканског рата читави возови и бродови довозили из Европе и Америке Србе, који су тамо стално живели, а који су хтели да буду с браћом раме уз раме на бојном пољу. Ако би наш народ доживео економско разочарење после овога рата, онда би при идућој мобилизацији настало обрнуто кретање, бежали би из Србије у Америку. Човек лако подноси жртве које леже у природи ствари, али не оне, које леже у неправичности и рђавој социјалној политици.

ПРОЈЕКТ ЗАКОНА О ЛИКВИДАЦИЈИ МОРАТОРИУМА

§ 1. Закон о продужењу рокова од 1. октобра 1912. продужава се до 31. децембра 1913. закључно заједно са правилником од 7. октобра 1912. бр. 17453. Од овога се изузимају чиновници државни указни и неуказни и општински, који су били у служби непрекидно од 17. септембра 1912. до 30. октобра 1913. За њих важе одредбе закона од 5. августа 1913. заједно са расписом министра правде од 5. августа исте године. Терет доказа о прекидању службе од 17. септембра 1912. до 30. октобра 1913. лежи на чиновнику. Доказно средство је уверење надлежне власти.

Објашњење. За чиновнике, који нису за све време важења мораторијума били у служби, не постоји поставка, да ратом нису оштећени. Приватни су чиновници изузети од овога, пошто њихов службени однос није јавно-правног карактера, те је отежаво доказивање и отворена врата злоупотребама.

§ 2. За онога који је био на војној дужности и после 1. септембра 1913., продужује се важење закона од 1. октобра, заједно са правилником од 7. октобра 1912. бр. 17453 почев од 1. јануара 1914. за онолико дана, колико је дана од 1. септембра 1913. провео на војној дужности. Осуства и боловања сматрају се као проведена на дужности. Од овога се изузимају војници сталнога кадра. Уверење о том дају на захтев обвезника бесплатно непосредне претпостављене власти (командир чете, батерије и њима подобне старешине). Ако је јединица, у којој је дужник био на служби, престала да функционише, уверење даје министар војни. Ако дужник изјави да уверење није могао да добије, власти по службеној дужности да испита истинитост исказа. Злоупотребе уверења од стране чиновника или обвезника, казне се по одредбама кривичног законика о лажним исправама.

Код ортачких радњи и обавеза солидарних и опште недељивих, важе одредбе овог параграфа за све, који су по њима примили обавезе, ако се ма један ортак или садужник може да користи њиме.

Објашњење. Кад је за онога, који није ни једнога дана био на војној дужности, потребно неколико месеца ради привредног опорављења, онда је у најмању руку толико исто времена потребно и ономе, који је на војној дужности био 13 месеца, па можда и много више; он је у материјалној немогућности да што год привреди.

Остале одредбе обезбеђују правилно извршење овог параграфа.

Што се тиче недељивих обавеза, ту има две могућности: или да и за онога заинтересованог, који је на војној дужности, не важи благодејање мораторијума, или да важи поред њега и за све остале. Мислимо да је последње правичније.

§ 3. Код ануитетских зајмова, као што су они код Управе Фондова и хипотекарне банке трговачког фонда, рокови, који падају по истеку закона о продужењу плаћања, неће се мењати. Ануитети, који су пали од 17. септембра пр. год. до престанка овога закона, имају се платити заједно са припадајућим интересом у четири равномерне шесто-месечне рате, почев од 1. јануара 1915 год. Одредбе о интересу на интерес овде се не примењује.

Објашњење стр. 57.

§ 4. Кирија (закупна цена) за стан и зграду у опште, чији рокови падају у време важења закона о продужењу рокова, има се исплатити:

а) у 24 месечне рате, ако месечна кирија за сваку зграду не износи више од 30 динара, с тим, да прва рата пада 1. јануара 1914.

б) у 20 месечних рата, ако месечна кирија за сваку зграду износи 30—50 динара.

в) у 16 месечних рата ако месечна кирија за сваку зграду износи више од 50 динара.

За сваки месец за време мораториума мора се имати признаница о плаћеној кирији.

Објашњење. Пошто се код нас сматра да је плаћена кирија и за све месеце, који предходе оном, за који се има признаница, то је сопственицима кућа незгодно да даду признанице за доцније месеце, кад ранији нису плаћени. Због тога се овим тражи, да се за сваки мораториумски месец има засебна признаница.

§ 5. За све време трајања ових продужених рокова заостале кирије, сопственик закупног добра нема права ни да откаже стан ни да повећа закупну цену; у противном губи право на остатак неисплаћене кирије и унесена добра не могу служити као залога.

Објашњење стр. 42.

§ 6. Премије за све врсте осигурања, које би се требале платити за време важења закона о мораториуму, имају се исплатити у року од 12 месеца, почев од 1. јануара 1914.

§ 7. Од 1. јануара 1914. па за три месеца не могу се вршити никаква средства обезбеђења, нити отворати стечаји, било по захтеву приватних или ма каквом било акту.

Овај рок почиње важити за оне, који су били на војној дужности, од дана, кад им истекне мораториум по пропису § 2.

§ 8. Одредбе о продужењу рокова не утичу на застарелост. У томе се погледу ро-

кови не сматрају за продужене и време трајања мораториума сматра се као и да не постоји.

*

Ми смо у пројекту узели за основицу да се целокупан мораториум продужи до краја године, што би, с обзиром на то, да се у зимским месецима никада не може да накнади пропуштена јесења сезона, било потпуно оправдано Рокови дакле почињу тећи 1. јануара 1914. год., али се до 1. априла 1914. год. не могу стављати забране, ни отворати стечаји. Ако би берба кукуруза била обилата, као што изгледа, цена добра и према томе уновчавање повољно и брзо и ако би се политичке прилике потпуно консолидовале, онда би се могло прибећи овом модусу: да 30. октобра истекне мораториум, а да се за три месеца од тога дана не могу стављати забране и отворати стечаји. Али за оне, који се налазе на војној дужности, од поновне мобилизације у септембру целокупан се мораториум мора продужити све донде, док се не ослободе те дужности, а од тога дана па за три месеца морају имати права, као и сви остали грађани, да буду заштићени од забрана и отварања стечаја; јер остали, који нису били на војној дужности, и ако су оштећени и поремећени, још увек могу да се теше тиме, да је то дошло делом од рата, а делом од економске коњупктуре у опште, док онај, који се налази на војној дужности сматраће да је свака штета дошла због тога, што је морао

бити ван куће. Њему у осталом не помаже ни најповољнија коњупктура, за њега је сваки дан тамо проведен економски чиста штета.

Ово су најважније одредбе. Оне се могу допунити на пр. одредбом од продужењу рокова обавеза скадираних од 1—17 сеп. 1912. за месец дана по истеку мораторијума, ит.д.

КАКО СЕ ИЗРАЧУНАВАЈУ РОКОВИ

По тачки 12. правилника од 7. октобра 1912. год. и распису министра правде од 5. августа 1913, год. сви се рокови, који истичу у времену од 17. септембра 1912. год. до 30. октобра 1913. год. продужују за онолико дана, колико траје мораториум. Мораториум пак траје свега 408 дана (од 17. септембра до 30. октобра); дакле сваки рок који пада после 16. септембра, одлаже се за 408 дана, рачунајући и сам дан рока и пада у 409-ти дан. То се из таблице на страни 74 најбоље види.

Помоћу ове се таблице може да израчуна и рок свакој другој обавези, која је продужена мораториумом. Узмимо н. пр. да је рок једној меници истекао 12. фебруара 1913 год., дакле за време мораториума, и хоћемо да израчунамо кога дана пада продужен рок. Из колоне II видимо, да од 12. фебруара до краја априла 1913 год. има 78 дана (наравно са 12. фебруаром): $17 + 31 + 30$. Кад цифри 78 додамо збир III колоне 123 и IV колоне 122, добијамо свега 323. До 409 треба нам још 86 дана. Прва два месеца у колони V чине

ТАБЛИЦА ЗА ИЗРАЧУНАВАЊЕ РОКОВА

Од 17. Септембра па до краја 1912 има дана	1913.			1914.			1915.													
	кол. I	кол. II	кол. III	кол. IV	кол. V	кол. VI	кол. VII	кол. VIII	кол. IX											
	дан дан дан	дан дан дан	дан дан дан	дан дан дан	дан дан дан	дан дан дан	дан дан дан	дан дан дан	дан дан дан											
од 17—30 дана																				
Септембра 14	Јан. 31	Јан. 31	Мај 31	Септ. 30	Јан. 31	Мај 31	Септ. 30	Јан. 31	Јан. 31	Мај 31	Септ. 30	Јан. 31	Јан. 31	Мај 31	Септ. 30	Јан. 31	Јан. 31	Мај 31	Септ. 30	Јан. 31
Октобар 31	Фебр. 28	Фебр. 28	Јуни 30	Окт. 31	Фебр. 28	Јуни 30	Окт. 31	Фебр. 28	Фебр. 28	Јуни 30	Окт. 31	Фебр. 28	Фебр. 28	Јуни 30	Окт. 31	Фебр. 28	Фебр. 28	Јуни 30	Окт. 31	Фебр. 28
Новембар 30	Март 31	Март 31	Јули 31	Новем. 30	Март 31	Јули 31	Новем. 30	Март 31	Март 31	Јули 31	Новем. 30	Март 31	Март 31	Јули 31	Новем. 30	Март 31	Март 31	Јули 31	Новем. 30	Март 31
Децембар 31	Април 30	Април 30	Авг. 31	Дец. 31	Април 30	Авг. 31	Дец. 31	Април 30	Април 30	Авг. 31	Дец. 31	Април 30	Април 30	Авг. 31	Дец. 31	Април 30	Април 30	Авг. 31	Дец. 31	Април 30
Свега . 106	120	123	122	120	123	122	120	123	122	120	123	122	120	123	122	120	123	122	120	123

59 дана, до 86 треба још 27, значи да рок пада 27. марта 1914.

На овај се начин врло лако могу израчунати и рокови, ако се мораториум продужи до краја године, што чини 471 дан. Према томе се исто тако може израчунати, да рок од 12. фебруара, ако је мораториум продужен до краја године, пада 29. маја 1914 године, т. ј. у 472-ги дан.

Дакле код мораториума до 30. октобра 1913. треба првобитном року додати 408 дана, а код мораториума, који истиче крајем 1913 треба додати 471 дан.

32603

Јовановић, Слоб. , Политичке и Правне Расправе св. I—II	6·50
— Уставобранитељи и њихова влада	4—
— Српско-Бугарски Рат	2—
— Јустинијанове Институције (превео Лујо Вакотић)	5—
Кистјаковски, А. Ф. , Испитивања о смртној казни	5—
Кобасица, Ст. , Српско-Бугарски Рат	1·20
Косанчић, Ив. , Ново-Пазарски Санџак	1·20
Кумануди, Др. К. , Административно Право	5—
Лазаревић, Б. , Импресије из књижевности	3—
— Позоришни живот	3—
Лазаревић, Вас. , Београд (са планом)	1—
Лоазо, Ш. , Реванш Балкана	—40
М. Ђ, М. , Балканска равнотежа	—80
Макиавели, Н. , Владалац	1 20
Маринковић, Влад. , Карта Србије и Црне Горе	2·50
— Карта Балканског Полуострва	3·50
— на платну са штаповима	6—
Марковић, Др. Б. , Сретства за замену кратковремене казне лишењем слободе	2—
— О доказима у Кривичном поступку	5—
Марковић, Др. Л. , Хипотекарно Право	3—
— Грађанско Право књ. I (општи део)	9—
— Грађанско-судски поступак	5—
Магс. , Српско-Турски Рат у 1912—1913. г. књ. I	2—
Митровић, Ч. , Из Црквеног и Брачног Права	3—
— Црквено Право кратак преглед	3·50
Несторовић, Ђ. Б. , Правне Расправе и чланци	3—
Никетић, Г. , Грађански Законик Краљ. Србије повезано	12—
— Грађанско-Судски Поступак повезано	12—
— Казнени Законик и Кривични Суд. Поступак повез.	12—
— Збирка Административ. Закона Краљ. Србије „	12—
Новаковић и Марковић , Српско-Бугарски Уговор	1—
Перић, Жив. , Политичке Студије	1·20
— Приватно Право	4—
— Задружно Право по Грађан. Законнику св. I—II	4·50
— О обавези заштите у случају евикције	2·50
— О обавези заштите у случају физичких недостатака ствари код уговора о продаји и куповини	1—

ТАБЛИЦА

рокова првобитних и продужених на основу
закона о мораториуму.

TABLEAU

des échéances originaires et prorogées par
suite du moratorium.

I

Таблица; основица: трајање мораториума до 30. окт.

Tableau; la base: durée du moratoire jusqu' au 30. octobre
(vieux style) 1913.

Рок који истиче	Пада	Рок који истиче	Пада	Рок који истиче	Пада
Echéances originaires	Echéances prorogées	Echéances originaires	Echéances prorogées	Echéances originaires	Echéances prorogées
16 септембра 1912	истекао 1913	1 октобра 1912	13 новембра 1913	1 новембра 1912	14 децембра 1913
17 " "	30 октобра 1912	2 " "	14 " "	2 " "	15 " "
18 " "	31 " "	3 " "	15 " "	3 " "	16 " "
19 " "	1 новембра 1912	4 " "	16 " "	4 " "	17 " "
20 " "	2 " "	5 " "	17 " "	5 " "	18 " "
21 " "	3 " "	6 " "	18 " "	6 " "	19 " "
22 " "	4 " "	7 " "	19 " "	7 " "	20 " "
23 " "	5 " "	8 " "	20 " "	8 " "	21 " "
24 " "	6 " "	9 " "	21 " "	9 " "	22 " "
25 " "	7 " "	10 " "	22 " "	10 " "	23 " "
26 " "	8 " "	11 " "	23 " "	11 " "	24 " "
27 " "	9 " "	12 " "	24 " "	12 " "	25 " "
28 " "	10 " "	13 " "	25 " "	13 " "	26 " "
29 " "	11 " "	14 " "	26 " "	14 " "	27 " "
30 " "	12 " "	15 " "	27 " "	15 " "	28 " "
		16 " "	28 " "	16 " "	29 " "
		17 " "	29 " "	17 " "	30 " "
		18 " "	30 " "	18 " "	31 " "
		19 " "	1 децембра 1913	19 " "	1 јануара 1914
		20 " "	2 " "	20 " "	2 " "

Рок који истиче	Пада
Echéances originaires	Echéances prorogées
1 марта 1913	13 априла 1913
2 " "	14 " "
3 " "	15 " "
4 " "	16 " "
5 " "	17 " "
6 " "	18 " "
7 " "	19 " "
8 " "	20 " "
9 " "	21 " "
10 " "	22 " "
11 " "	23 " "
12 " "	24 " "
13 " "	25 " "
14 " "	26 " "
15 " "	27 " "
16 " "	28 " "
17 " "	29 " "
18 " "	30 " "
19 " "	1 маја 1913
20 " "	2 " "
21 " "	3 " "
22 " "	4 " "
23 " "	5 " "
24 " "	6 " "
25 " "	7 " "
26 " "	8 " "
27 " "	9 " "
28 " "	10 " "
29 " "	11 " "
30 " "	12 " "
31 " "	13 " "
1 јуна 1913	14 јула 1913
2 " "	15 " "
3 " "	16 " "
4 " "	17 " "
5 " "	18 " "
6 " "	19 " "
7 " "	20 " "
8 " "	21 " "
9 " "	22 " "
10 " "	23 " "
11 " "	24 " "
12 " "	25 " "
13 " "	26 " "
14 " "	27 " "
15 " "	28 " "
16 " "	29 " "
17 " "	30 " "
18 " "	31 " "
19 " "	1 августа 1913
20 " "	2 " "
21 " "	3 " "

II

ТАБЛИЦА, ОСНОВИЦА:

трајање мораториума до 31. децембра 1913. (закључно).

TABLEAU, LA BASE:

durée du moratoire jusqu' au 31. décembre (vieux style) 1913.

Рок који истиче	Пада	Рок који истиче	Пада
Echéances originaires	Echéances prorogées	Echéances originaires	Echéances prorogées
16 септембра septembre	1912	истекао	1914
17 "	"	1 јануара janvier	"
18 "	"	2 "	"
19 "	"	3 "	"
20 "	"	4 "	"
21 "	"	5 "	"
22 "	"	6 "	"
23 "	"	7 "	"
24 "	"	8 "	"
25 "	"	9 "	"
26 "	"	10 "	"
27 "	"	11 "	"
28 "	"	12 "	"
29 "	"	13 "	"
30 "	"	14 "	"
		15 "	"
		16 "	"
		17 "	"
		18 "	"
		19 "	"
		20 "	"
		21 "	"
		22 "	"
		23 "	"
		24 "	"
		25 "	"
		26 "	"
		27 "	"
		28 "	"
		29 "	"
		30 "	"
		31 "	"
		1 фебруара fevrier	"
		2 "	"
		3 "	"
		4 "	"

Рок који истиче	Пада	Рок који истиче	Пада
Echéances originaires	Echéances prorogées	Echéances originaires	Echéances prorogées
1 јануара janvier	1913	17 априла avril	1914
2 "	"	18 "	"
3 "	"	19 "	"
4 "	"	20 "	"
5 "	"	21 "	"
6 "	"	22 "	"
7 "	"	23 "	"
8 "	"	24 "	"
9 "	"	25 "	"
10 "	"	26 "	"
11 "	"	27 "	"
12 "	"	28 "	"
13 "	"	29 "	"
14 "	"	30 "	"
15 "	"	1 маја mai	"
16 "	"	2 "	"
17 "	"	3 "	"
18 "	"	4 "	"
19 "	"	5 "	"
20 "	"	6 "	"
21 "	"	7 "	"
22 "	"	8 "	"
23 "	"	9 "	"
24 "	"	10 "	"
25 "	"	11 "	"
26 "	"	12 "	"
27 "	"	13 "	"
28 "	"	14 "	"
29 "	"	15 "	"
30 "	"	16 "	"
31 "	"	17 "	"
		1 марта mars	1913
		15 јуна juin	1914
		16 "	"
		17 "	"
		18 "	"
		19 "	"
		20 "	"
		21 "	"
		22 "	"
		23 "	"
		24 "	"
		25 "	"
		26 "	"
		27 "	"
		28 "	"
		29 "	"
		30 "	"
		31 "	"
		1 јула juillet	"
		2 "	"
		3 "	"
		4 "	"
		5 "	"
		1 прила vril	1913
		16 "	"
		17 "	"
		18 "	"
		19 "	"
		20 "	"
		21 "	"
		22 "	"
		23 "	"
		24 "	"
		25 "	"
		26 "	"
		27 "	"
		28 "	"
		29 "	"
		30 "	"
		31 "	"
		1 авгу aout	"

Перић, Жив. и Др. Драг. Аранђеловић, Грађански Судски Поступак (предавања на прав. факултету)	8.—
Перић, Нинио, Теорија злоупотребе права	2·50
Петровић, Ал. М., Европа и Балкански Савез	—80
Петровић, Б., Јован Ристић (биограф. и мемоар. белешке)	2·50
Петронијевић. Др. Б., Едуард Хартман	—80
— Философија у Горском вијенцу	1·20
— Основи Емпиричке Психологије	5.—
Поповић, П., Из књижевности	2.—
— Преглед Српске Књижевности	4.—
Радивојевић, Т., Србија у слици и речи повезано	4.—
Радојичић, Сп., Основи Трговачког Права	6.—
Скерлић, Др. Јов., Писци и књиге св. I—VI (по 2)	12.—
— Светозар Марковић	3·50
Смајло, С., Карактер	3.—
Стојановић, К., Говори и расправа политичко - економ- ске св. I—II	7.—
— Економско стање Србије	1.—
Тодоровић, Др. М. А., Солун и Балканско Питање	—80
Томић, Јов., О Арнаутима у Ст. Србији и Саяцаку	1·20
— Аустро-Бугарска и Арбанашко Питање	1·50
Топаловић, Жив., Граничне међе умишљаја и нехата	1·50
Тривунац, М., О Лалиенкрону	—50
Ускоковаћ, М. М., Кад руже цветају	3.—
Филиповић, Евг., Аграрна политика	3.—
Христић, М. Ф., Србија и Енглеска пре пола века	3.—
Цемовић, М., Македонски Проблем и Македонци	2.—
Шурц, Д. Х., Етнологија	4.—

ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА

ГЕЦЕ КОНА

1, Кнез Михаилова улица, 1

БЕОГРАД.

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“ — БЕОГРАД
ДИМИТРИЈА ГАВРИЛОВИЋА, ПРЕЂЕ АЦЕ М. СТАНОЈЕВИЋА.